

Gemeente Amsterdam
Bureau Monumenten & Archeologie

Archeologisch bureauonderzoek

**Plangebied Westelijke Binnenstad
Stadsdeel Centrum**

BO 10-099 Amsterdam 2010

Inhoud

Samenvatting	4
Inleiding	5
1 Administratieve gegevens plangebied	6
1.1 Administratieve gegevens	6
2 Wet- en regelgeving	7
2.1 Algemeen	7
2.2 Rijk	7
2.3 Provincie Noord-Holland	7
2.4 Gemeente Amsterdam	8
2.5 Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie	8
3 Historisch-topografische en archeologische inventarisatie	9
3.1 Geomorfologie en bodem	9
3.2 Historie algemeen	9
3.3 Historisch-topografische inventarisatie	10
3.3.1 Prestedelijke situatie	11
3.3.2 Stadsuitbreidingen	11
3.3.3 Verdedigingswerken	12
3.3.4 Bewoning en ambacht	15
3.3.5 Markten	16
3.3.6 Waterlopen	17
3.3.7 Religie en kerkhoven	17
3.3.8 Zorginstellingen	19
3.4 Archeologische inventarisatie	21
3.4.1 Archeologie plangebied Westelijke Binnenstad	21
3.4.2 Ophogings- en afvallagen	22
3.4.3 Bewoning en ambacht: grachtengordel en Jordaan	22
3.4.4 Verdedigingswerken	24
3.4.5 Religie en zorginstellingen	25
3.4.6 Waterbodems	26
3.5 Conclusie: verwachtingsmodel	27
4 Archeologische verwachtingskaart	28
5 Archeologische beleidskaart	32
Conclusie	34
Bronnen	35
Appendix I: Beleidsvarianten	36
Appendix II: Vindplaatsen BMA	38

Samenvatting

Bureau Monumenten & Archeologie (BMA) heeft in opdracht van Stadsdeel Centrum een archeologisch bureauonderzoek uitgevoerd voor het bestemmingsplangebied Westelijke Binnenstad. Dit is bedoeld om het cultuurhistorische verleden van het plangebied in kaart te brengen en daarmee een beeld te krijgen van de archeologische sporen die in de bodem aanwezig kunnen zijn. Conform de Monumentenwet zijn gemeenten verplicht beleid te ontwikkelen ten aanzien van het behoud cq documentatie van die overblijfselen bij bouwontwikkeling.

Het bureauonderzoek gaat uit van een beknopt overzicht van de historisch topografische ontwikkeling van dit stedelijk gebied vanaf de 16de tot de 20ste eeuw. Het historisch overzicht wordt aangevuld met archeologische informatie afkomstig van vindplaatsen binnen het plangebied.

De historische en archeologische informatie over de ruimtelijke topografische ontwikkelingen is omgezet naar een beeld van archeologische verwachtingen. Op de archeologische verwachtingskaart (p. 28-31) wordt een onderscheid gemaakt tussen tien zones met een hoge archeologische verwachting en vier zones met een lage archeologische verwachting. Aan de hand hiervan is een archeologische beleidskaart opgesteld, waarin de beleidsregels en maatregelen voor de vereiste archeologische monumentenzorg zijn vastgelegd.

De beleidskaart maakt onderscheid in vijf beleidszones (p. 32-33). Voor elk van deze zones is gespecificeerd of en in welke mate eventueel archeologisch veldonderzoek nodig is in de bouwplanontwikkeling.

Voor het gehele plangebied geldt de wettelijke meldingsplicht. Dit houdt in dat ook in geval geen archeologisch vervolgonderzoek is vereist en toch bodemvondsten ouder dan 50 jaar worden aangetroffen dit aan BMA gemeld moet worden. In overleg met de initiatiefnemer kunnen dan maatregelen getroffen worden tot documentatie en berging van de vondsten.

Inleiding

In opdracht van stadsdeel Centrum heeft BMA een archeologisch bureauonderzoek uitgevoerd ten behoeve van het nieuwe bestemmingsplan Westelijke Binnenstad.

Met het bureauonderzoek wordt een overzicht gegeven van bekende of verwachte archeologische waarden binnen het plangebied. Hierbij is gebruik gemaakt van historisch kaartmateriaal, relevante publicaties en archiefbronnen in samenhang met archeologische informatie over al bekende vindplaatsen in het plangebied. Deze informatie is samengevat in een archeologisch verwachtingsmodel waarmee tenslotte beleidsregels voor erfgoedzorg worden vastgelegd ten behoeve van het bestemmingsplan.

In het bureauonderzoek komen het nationale, provinciale en gemeentelijke archeologiebeleid (hoofdstuk 2), de historische en archeologische achtergronden (hoofdstuk 3) en de archeologische verwachting van het plangebied (hoofdstuk 4) aan de orde, gekoppeld aan een beleidskaart (hoofdstuk 5) die inzichtelijk maakt of en in welke mate archeologische maatregelen binnen (toekomstige) planontwikkeling vereist zijn.

1 Administratieve gegevens plangebied

Het plangebied Westelijke Binnenstad wordt begrensd door de Brouwersgracht in het noorden, de Singel in het oosten, de Leidsegracht in het zuiden en de Singelgracht in het westen.

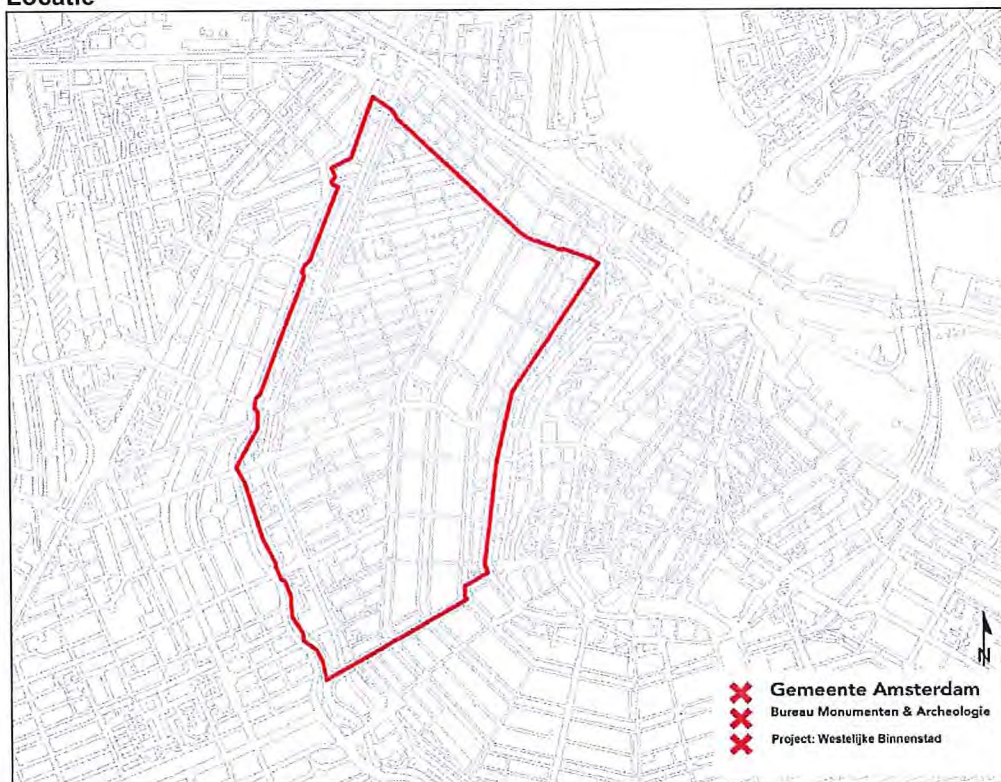
1.1 Administratieve gegevens

Opdrachtgever	Stadsdeel Centrum
Contactpersoon	Mw. E. Meijer
Adres	Postbus 202
Postcode / plaats	1000 AE Amsterdam

Plangebied

Provincie	Noord-Holland	Gemeente	Amsterdam
Plaats	Amsterdam	Kaartblad	25E
ARCHIS meldingsnr.:	42277	ARCHIS afmeldingsnr.:	33089
X-coördinaat NW	121.416	Y-coördinaat NW	487.990
X-coördinaat ZW	121.004	Y-coördinaat ZW	486.852
X-coördinaat ZO	120.400	Y-coördinaat ZO	486.462
X-coördinaat NO	120.581	Y-coördinaat NO	488.601

Locatie

1 Plangebied Westelijke Binnenstad (rood omlijnd)

2 Wet- en regelgeving

2.1 Algemeen

Het archeologische erfgoed bestaat uit voorwerpen en structuren die in de bodem bewaard zijn. Deze materiële overblijfselen vormen een onderdeel van onze leefomgeving. Het beleid voor het archeologisch erfgoed heeft dan ook veel raakvlak met dat van de ruimtelijke ordening. Voor optimale integratie van de archeologie in de ruimtelijke ordening heeft het rijk o.a. de Monumentenwet 1988 en de Wet ruimtelijke ordening aangepast.

2.2 Rijk

Om het bewustzijn van het Europese erfgoed te vergroten hebben de Europese ministers van Cultuur in 1992 het Verdrag van Valletta opgesteld (ook bekend als het Verdrag van Malta). Een van de voorwaarden om dit te bereiken is dat het Europese archeologische erfgoed voor toekomstige generaties beschikbaar blijft.

In Nederland wordt aan dit uitgangspunt invulling gegeven door behoud van archeologisch erfgoed in de bodem (*in situ*) tijdens de planontwikkeling mee te wegen. Als behoud in de bodem (bijvoorbeeld door middel van technische maatregelen of planaanpassing) geen optie is, dan worden archeologische resten opgegraven (behoud *ex situ*). De initiatiefnemer van een ruimtelijk plan, dat bodemverstoring tot gevolg heeft, is verantwoordelijk voor de planologische en de financiële inpassing van het archeologisch onderzoek.

In de Monumentenwet is een bepaling opgenomen dat in elk bestemmingsplan rekening moet worden gehouden met de in de grond aanwezige, dan wel te verwachten archeologische waarden.¹ Ook bevat de Monumentenwet een verplichting om toevalsvondsten te melden (de zgn. meldingsplicht).²

2.3 Provincie Noord-Holland

Als toetsingskader voor bestemmingsplannen en projectbesluiten gebruikt de provincie Noord-Holland de structuurvisie, de leidraad landschap en Cultuurhistorie en de Cultuur Historische Waardenkaart (CHW).³ Op grond van de Wro dienen gemeenten bij de vaststelling van bestemmingsplannen, projectbesluiten en beheersverordeningen de Provinciale Ruimtelijke Verordening Structuurvisie in acht te nemen. Op de CHW zijn o.a. archeologisch verwachtingsvolle gebieden opgenomen. De waardestellingen van de CHW zijn bedoeld als algemene indicaties die per specifiek plangebied nadere invulling en precisering nodig hebben. Naast de CHW beheert de provincie de Archeologische Monumentenkaart (AMK) van het rijk. Op de AMK staan de beschermde archeologische monumenten, de terreinen van zeer hoge en hoge archeologische waarde en de gebieden met een archeologische betekenis.

¹ Artikel 38a lid 1 van de gewijzigde Monumentenwet schrijft hierover dat *De gemeenteraad bij vaststelling van een bestemmingsplan als bedoeld in artikel 3.1 van de nieuwe Wet ruimtelijke ordening en bij de bestemming van de in het plan begrepen grond, rekening houdt met de in de grond aanwezige dan wel te verwachten monumenten*. Met 'monument' wordt hier een (onbeschermde) archeologisch monument bedoeld, ofwel alle terreinen welke van algemeen belang zijn wegens hun schoonheid, hun betekenis voor de wetenschap of hun cultuurhistorische waarde (art. 1 Monumentenwet).

² Artikel 53 van de gewijzigde monumentenwet 1988.

³ Provincie Noord-Holland, 2010.

2.4 Gemeente Amsterdam

De gemeente Amsterdam vindt het belangrijk dat archeologie vroegtijdig in ruimtelijke ordeningsprocessen wordt geïntegreerd.⁴ Hiermee worden twee doelen gesteld. Ten eerste een efficiënte voortgang en kostenbeheersing van bouwprocessen. En ten tweede een kwalitatief goed en stadsbreed uniform beheer van het archeologische erfgoed.

Op basis van de resultaten uit het archeologisch bureauonderzoek wordt bepaald of in het bestemmingsplan regels met betrekking tot archeologie moeten worden opgenomen. De Monumentenwet biedt een tweetal mogelijkheden (artikelen 39-40) die BMA heeft uitgewerkt in de modelregels archeologie.

De bescherming van (verwachte) archeologische waarden in een bestemmingsplan wordt geregeld met een omgevingsgunning als bedoeld in artikel 2.1 lid 1 van de Wet algemene bepalingen omgevingsrecht. Aan een omgevingsvergunning zijn bouwregels verbonden: die bepalen dat in het belang van de archeologische monumentenzorg de aanvrager van een omgevingsvergunning een archeologisch rapport met selectiebesluit dient te overleggen. Daarnaast kan in het bestemmingsplan worden opgenomen dat een omgevingsvergunning moet worden aangevraagd voor het uitvoeren van aanlegwerkzaamheden.

Aan een omgevingsvergunning kunnen voorschriften worden verbonden. Dit houdt in dat aan de vergunning de verplichting wordt gekoppeld om technische maatregelen tot behoud te treffen, om de archeologische resten op te graven of om de werkzaamheden te laten begeleiden door een archeoloog.

De bouwregels en de omgevingsvergunning voor aanlegwerkzaamheden, bevatten daarnaast uitzonderingen, die duidelijk maken in welke gevallen archeologisch onderzoek niet nodig is. In Amsterdam gelden elf beleidsvarianten, zoals de uitzondering van archeologisch onderzoek bij bodemingrepen kleiner dan 10.000 m² of ondieper dan de 19de of 20ste eeuwse ophogingen (Appendix I). In de praktijk komen per plangebied meestal twee tot zes varianten voor.

2.5 Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie

Voor de uitvoering van archeologisch onderzoek is door het ministerie van OCW de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA) opgesteld. De KNA gaat uit van een gefaseerde aanpak. Er wordt een onderscheid gemaakt tussen een Bureauonderzoek, een Inventariserend Veldonderzoek, een Archeologische Opgraving (AO) en een Archeologische Begeleiding (appendix 1: stroomschema).

Het inventariserend veldonderzoek is bedoeld om de resultaten van het bureauonderzoek te toetsen. Het geeft inzicht in de aanwezigheid en toestand van de archeologische overblijfselen in de bodem. Een opgraving wordt uitgevoerd wanneer er sprake is van een vindplaats met waardevolle archeologische resten. Een archeologische begeleiding houdt in dat de bouwgreep onder begeleiding van een archeoloog wordt uitgevoerd. Elke onderzoeksfase wordt afgesloten met een selectiebesluit. Hierin wordt vastgesteld welke delen van een plangebied in aanmerking komen voor verder archeologisch onderzoek of voor bescherming en welke delen van het plangebied worden vrijgegeven.

Voor archeologisch veldonderzoek is een Programma van Eisen (PvE) vereist. Hierin zijn de kwalitatieve randvoorwaarden en onderzoeksvragen voor het werk vastgelegd. Het vormt de basis voor verdere planning en kostenraming. Het laten opstellen ervan behoort tot de verantwoordelijkheid van de initiatiefnemer van het bouwplan.

⁴ BMA, 2010.

3 Historisch-topografische en archeologische inventarisatie

3.1 Geomorfologie en bodem

Het huidige natuurlijke landschap in en om Amsterdam is in grote mate bepaald door de landschapsvorming in het Holocene. Dat is de geologische periode na de laatste IJstijd (vanaf ca. 10.000 v. Chr.). Er heerste toen een gematigd klimaat waarin in enkele duizenden jaren grote pakketten veen groeiden in de kuststreek. Dit Hollandveen bevindt zich in de huidige ondergrond tussen gemiddeld 5 m en 2 m ± NAP en loopt plaatselijk door tot 0 m NAP.

Het natuurlijke landschap werd vanwege grootschalige veenontginningen vanaf de 11de eeuw omgevormd tot een veenweidegebied. Aangezien de waterhuishouding een cruciale rol speelde bij de veenontginningen, begon tegelijkertijd de aanleg van het stelsel van (zee)dijken ter bescherming van het nieuwe bouw- en akkerland. Later, in de 17de en 18de eeuw, volgden de droogmakerijen waarbij grote watergebieden in Noord-Holland werden ingepolderd.

3.2 Historie algemeen

De vroegste bewoning van Amsterdam dateert, voor zover nu archeologisch bekend, uit de 12de eeuw. Rond de stad, op vooral de hoger gelegen strandwallen, zijn oudere vindplaatsen aanwezig met bewoningssporen die teruggaan tot in de Bronstijd (ca. 2.000 - 800 v. Chr.).

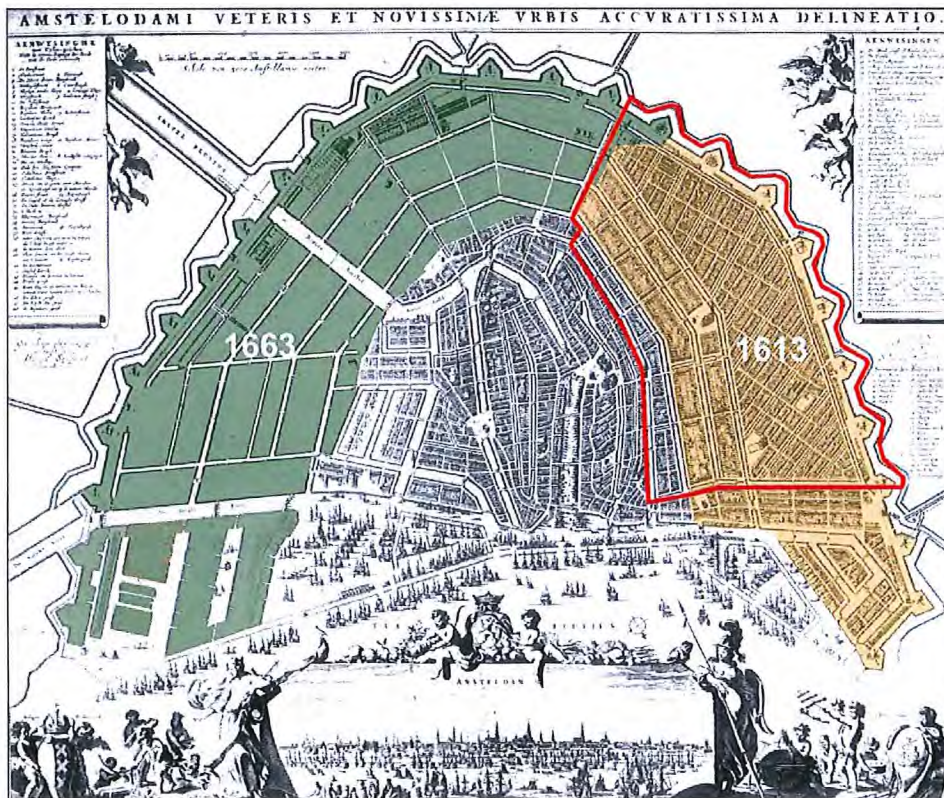
De oudste bouwsporen, uit de 12de en 13de eeuw, zijn teruggevonden aan de Nieuwendijk / Kalverstraat en de Warmoesstraat/Nes. Met de aanleg van de (Nieuwezijds en Oudezijds) burgwallen in de 14de eeuw startte het proces van stadsvorming. De stad had eerst een aarden omwalling als verdedigingswerk die in het laatste kwart van de 15de eeuw werd vervangen door een stenen stadsmuur. De laatmiddeleeuwse stad was omsloten door de huidige Singel aan de westkant en de Geldersekade en Kloveniersburgwal aan de Westkant. In de periode 1585-1663 groeide de stad explosief door vier stadsuitbreidingen. Ten tijde van de Eerste Uitleg (1585-1586) verplaatste de stadsrand zich naar de huidige Herengracht en de Oudeschans. Bij de Tweede Uitleg (1592-1596) kwamen er vier nieuwe woon- en werkeilanden (Marken, Uilenburg, Rapenburg en Vlooienburg) aan de oostkant van de stad. In 1613 ontstond met de Derde Uitleg aan de westzijde van de stad de woon- en werkburch de Jordaan en het eerste deel van de grachtengordel tot aan de Leidsegracht. De vroeg 17de-eeuwse stad werd beschermd door een gebastioneerde aarden wal ontworpen naar de nieuwste fortificatieplannen uit Italië, voorzien van elf bolwerken. Met de Vierde Uitleg van 1663 werd in de Gouden Eeuw het halfcirkelvormige stadsplan van Amsterdam voltooid. Het oostelijk deel van de grachtengordel werd aangelegd over de Amstel en aan het IJ werden de drie oostelijke haveneilanden Kattenburg, Wittenburg, Oostenburg gerealiseerd. De nieuwe bakstenen stadswal (met in totaal 26 bolwerken) volgde met zijn gracht het tracé van de huidige Singelgracht.

De eerste woonwijken buiten de Singelgracht ontstonden naar aanleiding van het uitbreidingsplan Kalff in 1877, gevolgd door een tweede ring na annexatie van grote delen van de gemeenten Nieuwer-Amstel en Sloten in 1896. De 20ste-eeuwse groei van de stad valt uiteen in vier fasen; bebouwing van de Baarsjes, Zuid en West in de jaren twintig en dertig, het door nieuwbouw aaneengroeien van voormalige dijkdorpen in Amsterdam Noord, de wederopbouwijken aan de westzijde van de stad (de Westelijke Tuinsteden) en de bebouwing van de voormalige Bijlmermeer in de jaren zestig en zeventig. Met IJburg borduurt de stad begin 21ste eeuw weer voort op het concept van vier eeuwen tevoren, het creëren van stedelijk areaal in en aan het IJ.

3.3 Historisch-topografische inventarisatie

Voor de historisch topografische analyse zijn verschillende historische stadsplattegronden gebruikt: D. Stalpaert (1662), Covens & Mortier (1676-1680), G. de Broen (5de druk 1774-1782), het kadastrale minuutplan (1820) en J.C. Loman jr. (1876).

De Westelijke Binnenstad was tot de 16de eeuw een buitenstedelijk gebied dat in twee fasen bij de stad getrokken is: de Eerste Uitleg van 1585 en de Derde Uitleg van 1613 (afb. 2). De Eerste Uitleg omvatte het gebied tussen de Singel en de huidige Herengracht. Het gebied tussen de Herengracht en de Singelgracht tot aan de Leidsegracht werd in 1613 aan de westzijde toegevoegd. In 1663, met de Vierde Uitleg, kwam het gebied ten oosten van de Leidsegracht voorbij de Amstel tot aan het IJ bij de stad, waardoor het karakteristieke halve-maan-vormige grondplan ontstond.

2 Het plangebied Westelijke Binnenstad (rood omlijnd) op de stadsplattegrond van Daniël Stalpaert uit 1662 met de stadsuitbreidingen van 1613 en 1663. De niet ingekleurde strook binnen het plangebied was bij de Eerste Uitleg van 1585 tot stand gekomen (kaartnoorden rechtsonder)

Binnen het plangebied zijn acht afzonderlijke cultuurhistorische contexten te onderscheiden:

1. Prestedelijke situatie
2. Stadsuitbreidingen
3. Verdedigingswerken
4. Bewoning en ambacht
5. Markten
6. Waterlopen
7. Religie
8. Zorginstellingen

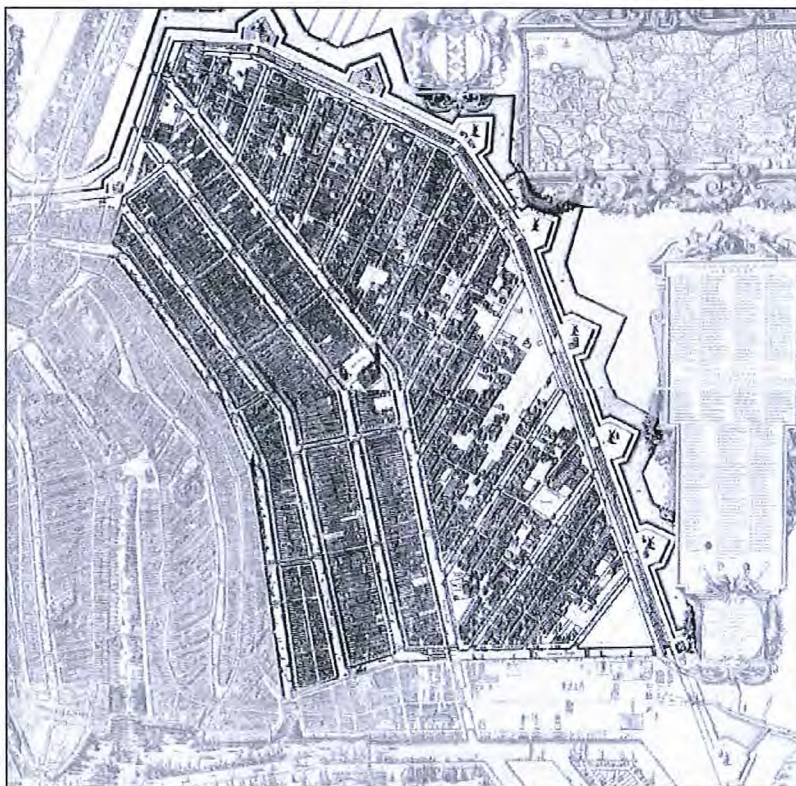
3.3.1 Prestedelijke situatie

Tot het einde van de 16de eeuw maakte het plangebied deel uit van een uitgestrekt veenweide landschap. Hier aan de westzijde van de stad lag de Stads- en Godshuispolder die was verkaveld in langgerekte percelen, onderling gescheiden door sloten. Deze stroken land, weren of velden genoemd, waren eigendom van welgestelde families of stedelijke instellingen.

Het landelijke gebied werd aanvankelijk gebruikt voor landbouw en veeteelt. Tegen het eind van de 16de eeuw ontstond langs de paden en sloten een dichte bebouwing. Het ging vooral om ambachtelijke werkplaatsen, die vanwege de milieu-overlast die ze veroorzaakten uit de binnenstad werden geweerd. Hierdoor groeide in enkele decennia een voorstad met houten woonhuizen, werkplaatsen, stallen, molens en schuren: in 1609 werden er meer dan 3.300 huizen geteld.⁵

3.3.2 Stadsuitbreidingen

Bij de stadsuitbreiding van 1585, de Eerste Uitleg, verschoof de westelijke stadsgrens van de Singel naar de huidige Herengracht. Bij de stadsuitbreiding van 1613, de Derde Uitleg, werd de westelijke stadsgrens verder verlegd tot aan de huidige Singelgracht. Er werd een nieuwe stedelijke zone gecreëerd vanaf het IJ tot aan de Leidsegracht met een nieuwe stadsmuur erlangs. Hierbinnen werden drie verschillende stedelijke gebieden ingericht.⁶ Als woonwijk voor de (nieuwe) welgestelden werd de grachtengordel aangelegd. Hier werden statige huizen (grachtenpanden) gebouwd langs drie nieuwe parallelle grachten aan de westzijde van de oude stad: de Heren-, Keizers- en Prinsengracht. Het gebied ten westen van de Prinsengracht was bestemd als woonwijk voor ambachtlieden met werkplaatsen, het 'Nieuwe Werck' genoemd. Deze stadswijk staat nu bekend als de Jordaan. Als derde werd een nieuw havengebied gerealiseerd met de Westelijke eilanden en de Haarlemmerbuurt. Deze maritieme zone valt buiten het plangebied.

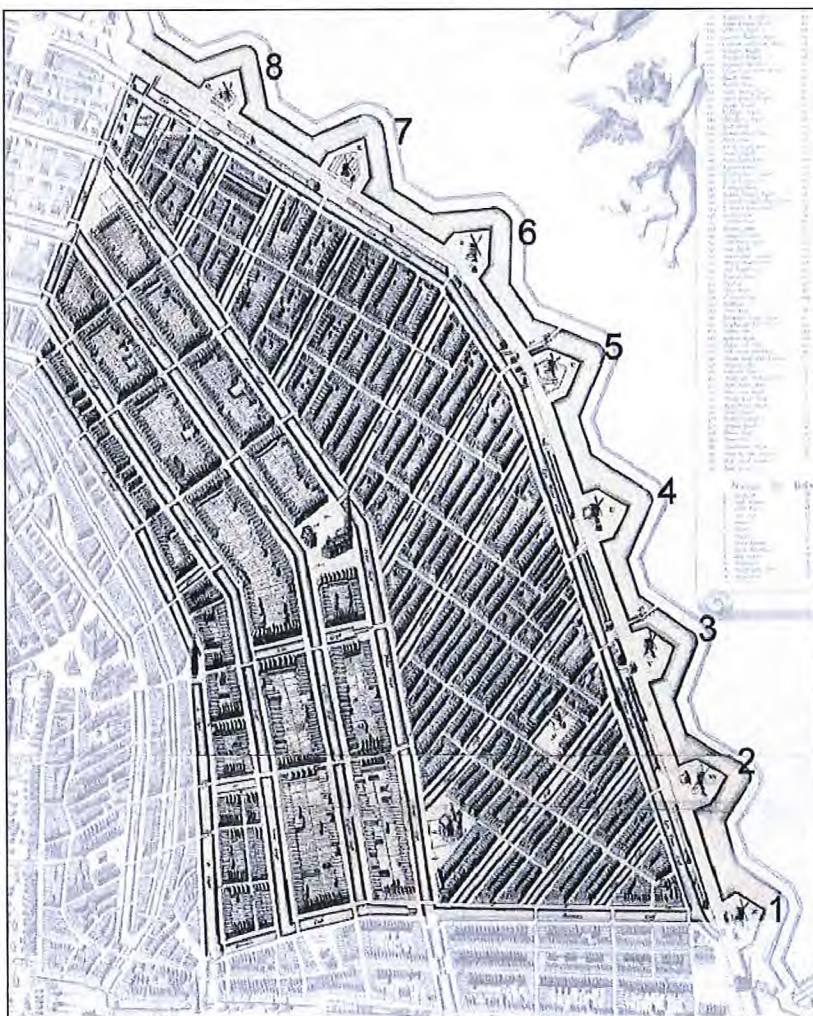
3 Het plangebied Westelijke Binnenstad als onderdeel van de Derde Uitleg op de kaart van Balthasar Florisz van Berckenrode uit 1625 met de grachtengordel en de Jordaan. De Westelijke eilanden liggen buiten het plangebied onder aan de kaart (kaartnoorden rechtsonder)

⁵ Abrahamse 2010, 51, 71-2, 75-77

⁶ Gawronski 2009, 15-16

3.3.3 Verdedigingswerken

Door het plangebied lopen de tracés van twee opeenvolgende stadsmuren. De eerste dateert van de stadsuitbreiding van 1585 toen de westelijke stadsgrens van de Singel naar de Herengracht werd verlegd. Als fortificatie werd onder invloed van de 16de-eeuwse vernieuwingen van het Oudnederlandse vestingstelsel een aarden wal met bolwerken aangelegd in plaats van de tot dan toe gebruikelijke stenen muren. Met de vergroting van 1613 kwam de stadsgrens meer westelijk te liggen. Langs de Singelgracht aan de westkant van het plangebied werd een aarden wal met elf bolwerken aangelegd vanaf het IJ tot aan de zuidelijke grens van het plangebied, de Leidsegracht. Hier sloot de nieuwe wal met een scherpe knik aan op de bestaande van 1585. Acht van de elf bolwerken vanaf de Brouwersgracht tot aan de Leidsegracht vallen binnen het plangebied: Slooterdijk, Haarlem, Karthuizerbolwerk, Slootermeer, Rijkeroord, Rijk, Nieuwkerk en Osdorp (afb.4). De vestingwal van 1663 sloot ongeveer ter hoogte van het Raamplein aan op die van 1613.

4 Het plangebied op de kaart van Covens & Mortier (1676-1680). Aan de westkant wordt het plangebied omzoomd door de stadswal met acht bolwerken en twee poorten: de Raampoort en de Zaagmolenpoort. Het kaartnoorden ligt rechtsonder. Van noord naar zuid lagen er de volgende bolwerken: 1) Slooterdijk, 2) Haarlem, 3) bolwerk Karthuizer, 4) Slootermeer, 5) Rijkeroord, 6) Rijk, 7) Nieuwkerk, 8) Osdorp

Onder dreiging van een Franse invasie besloot de Amsterdamse vroedschap in 1671 tot verbetering van de verdedigingswerken.⁷ Dat bleek geen loos alarm. In het jaar daarop, ook wel bekend als het Rampjaar, raakte de Republiek verwickeld in een oorlog met Frankrijk, Engeland, Munster en Keulen. Als laatste redmiddel werden de polders tussen de Zuiderzee en de Merwede (de Hollandse Waterlinie) onder water gezet. Amsterdam bleef een beleg bespaard, maar had zich wel voorbereid

⁷ Carosso Kok 2005, 177-178

door het bestaande tracé van de stadswal van 1613 aan te passen. Er kwamen nieuwe bolwerken voor de Leidse- en Haarlemmerpoort en de aarden bolwerken aan de buitenzijde werden verstevigd met een bakstenen schildmuur. Bij het muurtracé van de Vierde Uitleg werd de schildmuur van gewelven dwars op de achterzijde. De bolwerken hadden ieder 44 van zulke bogen, de walstukken (courtines) tussen de bolwerken 47.⁸ Het aarden wallichaam achter de schildmuur rustte op deze gewelven. Vanwege de slappe ondergrond was de constructie uitzonderlijk zwaar uitgevoerd om verzakking te voorkomen. De fundering van muur en gewelven bestond uit een negen meter brede houten vloer op palen met kespen. Aangezien de voet van de stadsmuur direct in het water stond, was tegen de funderingspalen onder de muur een houten beschoeiing aangebracht. Op de bolwerken stonden, vanwege de gunstige windvang, molens. Ze werden daar voor het merendeel al direct tijdens de aanleg van de wal in 1613 geplaatst. De stadswal werd van het stedelijke woongebied afgescheiden door een parallelle gracht, de Lijnbaansgracht. Ter bevordering van de militaire logistieke efficiëntie kregen alle oude en nieuwe bolwerken een eigen naam zodat ze goed van elkaar te onderscheiden waren (afb. 4).⁹

De militaire functie van wal en bolwerken was eigenlijk al achterhaald toen aan het einde van de 17de eeuw de totale omwalling was voltooid. Onderhoud werd nauwelijks verricht en vanaf 1799 startte de afbraak van de stadswal. De wallen werden tot vlak boven het waterniveau in de grachten geslecht. Hiermee waren de vestingwerken verworpen tot waterkering. De sloop verliep in fasen en heeft zich zonder enige systematische aanpak over een lange periode uitgestrekt. Dit leidde ertoe dat de voormalige verdedigingswerken pas rond 1875 geheel uit het zicht waren verdwenen. De vrijgekomen terreinen werden aanvankelijk ingericht als plantsoen: dit gebeurde het eerst met het deel tussen de Muider- en Weesperpoort in 1817. Vanaf de jaren 1840 moesten deze groenzones plaatsmaken voor openbare gebouwen, fabrieken, militaire complexen en woningen. Achter de wal kwam een weg te liggen: de Marnixstraat (in het plangebied), Weteringschans en Sarphatistraat. De Singelgracht langs de Marnixstraat werd deels rechtgetrokken door de gracht tussen de bolwerken te dempen waardoor een rechte oever ontstond. Alleen in het Eerste Marnixplantsoen bleef het hoekige grondplan van bolwerk Haarlem behouden. De geschiedenis van de afzonderlijke bolwerken en poorten tussen de Brouwersgracht en de Leidsegracht, vanaf de aanleg ervan tot aan de 19de-eeuwse bebouwing, wordt hieronder kort besproken.

Bolwerk Slooterdijk

Het bolwerk Weteringschans aan het noordwestelijke uiteinde van het plangebied diende ter flankering van de noordelijker gelegen Haarlemmerpoort. Op het bolwerk stond molen De Kraay. Deze standerdmolen¹⁰ is in 1614 gebouwd en diende als korenmolen. Na een brand in 1839 is de molen herbouwd. Bij het rechtekken van de Singelgracht is de molen in 1880 verplaatst naar Westbroek bij Utrecht.¹¹

Bolwerk Haarlem

Bolwerk Haarlem was de standplaats van molen 'De Palm'. De molen brandde af in 1831 en werd niet herbouwd. Van 1655 tot 1866 werd het terrein gebruikt als begraafplaats, aangezien het kerkhof van de nabijgelegen Noorderkerk vol was.

Bolwerk Karthuizer

Het bolwerk Karthuizer is genoemd naar het nabijgelegen voormalige Karthuizerklooster (3.3.7). Het bolwerk flankeerde de Zaagmolenpoort. Op het bolwerk stond vanaf 1614 korenmolen 'De Kat', die in het begin van de 18de eeuw werd verbouwd en in 1869 werd afgebroken.

⁸ Wieringen 1982, 38

⁹ Commelin 1694, 242.

¹⁰ Type houten windmolen waarbij de molenkast gebouwd is op een zogenaamde 'standaard'.

¹¹ Hoek Ostende, 10-14

5 Gezicht op de Zaagmolenpoort met molen De Kat op het Karthuizerbolwerk door Dirk Verrijck, ca. 1770. Bron: SAA

Zaagmolenpoort

De Zaagmolenpoort bood toegang tot een brug over de Singelgracht (afb. 5) voor het personeel van de zaagmolens, die daar buiten de stad stonden. Het poortje werd in 1630 aangelegd en in 1672/3 tijdelijk dichtgemetseld vanwege de dreiging van het naderende Franse leger. In 1857 werd de poort gesloopt.¹²

Bolwerk Slootermeer

Bolwerk Slootermeer was de standplaats voor molen 'De Hooyberg'. Deze functioneerde van 1682 tot 1856 als moutmolen voor de gelijknamige bierbrouwerij. De Hooyberg kwam in 1864 in handen van Gerard Adriaan Heineken en werd in 1872 omgedoopt tot Heinekens Bierbrouwerij Maatschappij. Toen het bedrijf vervolgens naar de Stadhouderskade verhuisde raakte de molen buiten gebruik en volgde sloop.

Bolwerk Rijkeroord

Bolwerk Rijkeroord flankeerde de Raampoort. Het bolwerk werd aanvankelijk 'De Blom' genoemd maar in 1672 omgedoopt tot Rijkeroord. In 1614 werd hier standerdmolen 'De Dommekracht' opgericht die in 1768 vervangen werd door korenmolens 'De Bloem'. In 1878 werd de molen afgebroken en herbouwd in Sloten. In 1655 werd een gedeelte van het terrein ingericht als begraafplaats, die tot 1866 als het tweede kerkhof van de Westerkerk diende. Na slechting van het bolwerk werd in 1880 het Tweede Marnixplantsoen aangelegd.¹³

Raampoort

De Raampoort was een doorgang in de stadswal, vernoemd naar de houten raamwerken vanwege de katoenindustrie die hier in de 16de eeuw was gevestigd. De ramen dienden om geverfde lakens van katoen te drogen. Naast de Raampoort lag de Bullebaksluis. In 1672 is ook deze poort tijdelijk dichtgemetseld vanwege de dreiging van naderende Franse troepen. De Raampoort is in 1844 afgebroken en in 1888 werd hier een politiebureau gebouwd.

Bolwerk Rijk

Bolwerk Rijk was de standplaats voor molen 'De Victor', genoemd naar de beschermheilige van het korenmolenaarsgilde St. Victor. 'De Victor' was een stellingmolen¹⁴ uit 1685, die zijn voorganger molen 'De Smeerpot' uit 1614 verving en tot 1898 als korenmolen in gebruik was. Op het terrein van

¹² Bakker, T. bron: www.theobakker.net

¹³ Kruizinga 2002

¹⁴ Type houten windmolen gekenmerkt door een hoge bouw (stak boven de omliggende bebouwing uit voor de windvang) met halverwege een omloop gebouwd (stelling) rondom de molen. Vanaf hier kon de molenaar de wieken bedienen.

Bolwerk Rijk waren vanaf 1852 een leerlooierij en een ammoniakfabriek gevestigd. In 1898 werd hier woningbouw gerealiseerd.

Bolwerk Nieuwkerk

Op Bolwerk Nieuwkerk stond een zeemtuwersmolen voor het looien van schapenvellen met behulp van urine. De molen heette toepasselijk 'De Groote Stinkmolen' en was van circa 1615 tot 1711 in gebruik. Daarna volgde een verbouwing tot moutmolen voor bierbrouwerij 't Roode Hart. In 1797 werd de molen buiten werking gesteld en in 1808 gesloopt. Nu staat er een parkeergarage.

Bolwerk Osdorp

Molen 'De Kleine Stinkmolen' of 'De Ster' is in 1613 op het bolwerk Osdorp gebouwd als pelmolen en werd in 1636 overgenomen door het zeemtuwersgilde. In 1698 werd de molen verbouwd tot moutmolen voor bierbrouwerij In de Witte Star. Op het bolwerk werd voor het bezoek van Tsaar Peter de Grote aan Amsterdam in 1698 een sterrekijker van het observatorium geplaatst (afb. 6). De molen werd in 1797 afgebroken en in 1807 werd de walmuur van het bolwerk geslecht. Op het terrein was tot 1905 een suikerraffinaderij in bedrijf. Sinds 1912 is er het bejaardentehuis Sint Bernardus gevestigd.

6 Singelgracht gezien in zuidelijke richting met links op de voorgrond het bolwerk Osdorp met sterrekijker. Bron: SAA

3.3.4 Bewoning en ambacht

In 1613 werd begonnen met de aanleg van het eerste deel van de grachtengordel, vanaf de Brouwers- tot de Leidsegracht. Ter plaatse van de toenmalige stadsgracht zijn tussen 1614 en 1616 drie concentrische grachten (Heren-, Keizers- en Prinsengracht) gegraven. De grachtengordel werd doorsneden door vijf radiaalstraten. Deze zone was bestemd als luxe woonwijk voor de rijke burgerij, maar er kwamen ook winkels, zorginstellingen en (schuil) kerken. In de vijftig jaar die volgden werd het gebied langzamerhand volgebouwd. Eigenaren van de nieuwe percelen mochten hun stukken grond niet opdelen of versnipperen om slop- en steegvorming, zoals in de Jordaan gebeurde, tegen te gaan.¹⁵ Tijdens de stadsuitbreiding van 1663 werd de grachtengordel voltooid met het doortrekken van de drie grachten naar het zuiden en oosten.

De bewoners van de voorstad, die vanwege de aanleg van de grachtengordel en de nieuwe vestingwerken moesten verhuizen, kregen nieuwe percelen toegewezen op stukken gemeentelijke grond in de Jordaan, de voormalige Stads- en Godshuisvolder. Het ging vooral om armen en mensen uit de middenklasse. In de Jordaan werd de oude perceelsindeling van het landelijke veenontginningsgebied gehandhaafd, waardoor er een ruimtelijke indeling ontstond van evenwijdige, schuin op de oude stad georiënteerde grachten die vanuit de Lijnbaansgracht op de

¹⁵ Vermeer en Rebel 2004, 58-59

Prinsengracht uitkwamen. Deze middeleeuwse verkavelingen zijn nog goed zichtbaar in het huidige stratenpatroon. De achterliggende gedachte bij handhaving van de oude perceelsindeling was, dat wijziging van de plattelandsstructuur in dit drukbevolkte gebied tot te rigoureuze verhuizingen zou leiden.¹⁶ Wel vonden enkele infrastructurele wijzigingen plaats. Voor zover de smalle ontginningsloten geen deel uitmaakten van het grachtenstelsel van de nieuwe stadswijk werden zij gedempt of samen met de paden verbreed tot grachten en straten. Er kwamen dwarsstraten ter ontsluiting van de wijk, maar de Jordaan bleef een uithoek van de stad zonder doorgaande routes. De houten huizen en werkplaatsen die er al stonden of die door de nieuwe bewoners naar de Jordaan waren verplaatst, dienden binnen tien jaar door steenbouw te worden vervangen. Ondanks de verstening en verstedelijking na 1613 bleven in de Jordaan sporen van de voormalige voorstadstructuur herkenbaar in houten bouwsels en een uitgebreid secundair stelsel van gangen en stegen met in de 17de en 18de eeuw volgebouwde achtererven en binnenplaatsen.

De Jordaan of 'het Nieuwe Werck' was in de 17de eeuw als stadswijk speciaal bedoeld voor de vestiging van ambachtslieden, die bij de uitoefening van hun werk (in of bij het huis) stank, vervuiling of lawaai veroorzaakten. Het overzicht van beroepen in het 'Kohier der Personeele Quotisatie' (belastingindex) van 1742 maakt de verscheidenheid aan ambachten duidelijk, waaronder suikerbakkers, tinnegieters, koperslagers, leerlooierijen en pottenbakkers. Verschillende namen van straten en stegen herinneren nog aan hun ambachtelijke activiteiten. Veel werkplaatsen waren aan grachten gelegen voor een efficiënte aan- en afvoer van ruwe grondstoffen en eindproducten. Ook werden de waterwegen gebruikt voor de stort van bedrijfsafval. Zo waren pottenbakkers in de 15de en 16de eeuw vooral gevestigd tussen de Nieuwezijds Voorburg- en Achterburgwal (Spuistraat), maar moesten deze brandgevaarlijke bedrijven aan het einde van de 16de eeuw uitwijken naar de buiten(west)zijde van de stad, naar verschillende locaties in het plangebied, o.a. het terrein van het voormalige Karthuizerklooster tussen de Westerstraat en de Lindegracht.¹⁷ Suikerbakkers waren voornamelijk gevestigd in de Jordaan, met uitzondering van enkele bedrijven aan de Herengracht en het Rokin. In de suikerbakkerijen werd ruwe rietsuiker uit overzeese plantages geraffineerd tot suiker. Een belangrijke archeologische aanwijzing voor deze bedrijfsactiviteiten is de aanwezigheid van grote hoeveelheden scherven van de vulpotten waarin de gekookte suiker uitkristalliseerde en de strooppotten waarin de vloeibare stroop werd opgevangen. Vanaf het begin van de 17de eeuw ontstond een bloeiende glasindustrie in Amsterdam met de fabricage van luxe drinkglazen en kralen als imitatie van het hoogwaardige Venetiaanse glaswerk. Het eerste glashuis voor dit façon de Venise werd in 1601 aan de Kloveniersburgwal opgericht en in 1613 volgde een tweede bij de Munttoren. Deze beide glashuizen sloten hun deuren in de jaren 20 van de 17de eeuw en er kwamen twee nieuwe vestigingen, ditmaal in het plangebied. Aan de Keizersgracht, tussen de Beren – en Reestraat, vestigde zich in 1621 het glashuis 'De Twee Rozen', dat in 1657 naar de Rozengracht verhuisde waar het tot 1679 in bedrijf bleef.¹⁸

3.3.5 Markten

In de 14de eeuw kreeg de stad het recht om dag-, week-, en jaarmarkten te houden. De locatiekeuze van de markten werd bepaald door de mogelijkheden die het grachtenstelsel bood voor de aanvoer van de handelswaar. Markten werden niet alleen gehouden op pleinen aan het water, maar ook op kades langs de grachten. Vanwege ruimtegebrek werden de goederen vaak verhandeld vanaf de schuiten en bootjes die langs de kade werden afgemeerd.¹⁹

Binnen het plangebied zijn verschillende marktlocaties te onderscheiden: de stromarkt langs de Prinsengracht ter hoogte van de Noordermarkt, de potten-, en lappen/voddenmarkt op de Noordermarkt, de markt voor binnenlands fruit langs de Singel ter hoogte van het Spui, de rapen- en

¹⁶ Abrahamse 2010, 35

¹⁷ Gawronski, Jayasena, De Leeuw, Lempke, Veerkamp 2010, 30

¹⁸ Roever 1991

¹⁹ Kistemaker 1984, 88

koolmarkt langs de Prinsengracht bij de Elandsgracht, de korenmarkt langs de Herengracht ter hoogte van de Bergstraat, de beschuitmarkt aan de Keizersgracht ter hoogte van de Westermarkt en de groentemarkt langs de Prinsengracht ter hoogte van de Bloemgracht. Op de Noorder- en Westermarkt werden ook jaarmarkten gehouden.

3.3.6 Waterlopen

De opeenvolgende stadsuitbreidingen gingen gepaard met het graven van grachten. Binnen het plangebied waren in hoofdzaak twee ruimtelijke stelsels van waterlopen te onderscheiden. In de Jordaan tussen de Brouwersgracht en de Leidsegracht was de oude slootverkaveling van het prestedelijke veenontginningsgebied gehandhaafd. Hier ontstond een ruimtelijke indeling van evenwijdige, schuin op de oude stad georiënteerde grachten die vanuit de Lijnbaansgracht op de Prinsengracht uitkwamen. De grachtengordel ten oosten hiervan bestond uit concentrische brede waterlopen. De Prinsengracht en de Singel werden de belangrijkste verbindingswaterwegen naar verschillende delen in de stad. Goederen- en personentransport vonden via deze waterwegen plaats. De Heren- en Keizersgracht waren minder bestemd als transportroutes: stenen bruggen belemmerden hier het vrachtvervoer.

De waterlopen in het plangebied kunnen in aansluiting op de waterloopenzonering van het bestemmingsplan Water Binnenstad worden onderverdeeld in vier functionele zones²⁰:

1. Militaire zones: de Singelgracht en de Leidsegracht
2. Infrastructuur en Transport: de Prinsengracht
3. Productie zones: Brouwersgracht, Bloemgracht, Egelantiersgracht, Lauriergracht, Looiersgracht en de Nieuwe Passeerdersgracht
4. Woonzones: de Herengracht en de Keizersgracht.

3.3.7 Religie en kerkhoven

Het plangebied kent verschillende locaties die verbonden waren met godsdienstbeoefening, waaronder een kloostercomplex, vier kerken en vier aparte (Leids, Haarlem, Rijkeroord, Karthuizer) kerkhoven.

Karthuizerklooster

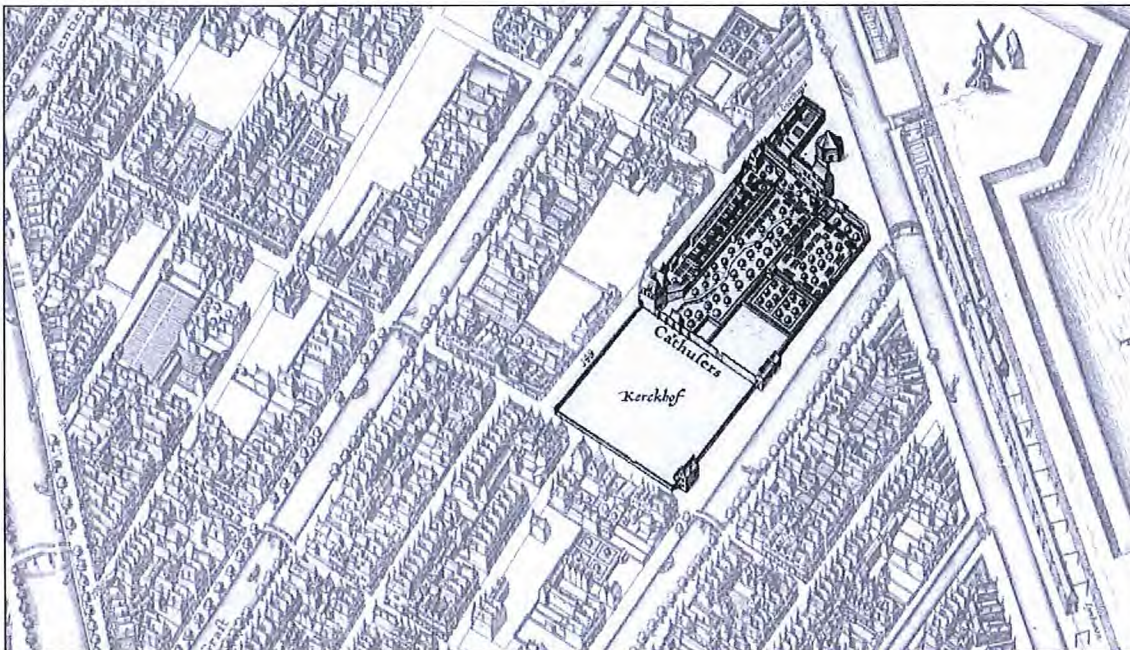
Ten tijde van de stadsuitbreiding van 1613 werd de locatie van het voormalige Karthuizerklooster in de stad opgenomen. Dit klooster was een van de oudste van Amsterdam en het enige dat buiten de stad was gelegen. Het werd omstreeks 1390 gesticht in het platteland aan de Haarlemmerdijk (afb. 7).

7 De stadsplattegrond van Jacob van Deventer uit 1560 met ten westen van de stad de ligging van het Karthuizerklooster. Rechts detailweergave van het klooster

²⁰ Gawronski, Jayasena, De Leeuw, Lempke, Veerkamp 2010, 34

De Karthuizers behoorden tot een orde met een strenge levenswijze van werken en gebed. De monniken leidden een teruggetrokken in een klooster dat ver van de bewoonde wereld stonden. Daar woonden ze in aparte cellen rond een gesloten kloosterhof. Het Amsterdamse klooster heette ook Sint Andries ter Zaliger Haven als een geestelijke tegenhanger van de drukke handelshaven die Amsterdam toen was geworden.²¹ Het kloostercomplex kreeg te lijden van de Beeldenstorm en militaire acties in de roerige jaren 60 en 70 van de 16de eeuw ten tijde van de protestante opstand tegen het Spaanse gezag en de katholieke kerk. De kloostergebouwen zijn toen deels afgebrand en verwoest. Na de Alteratie²² in 1578 werd het klooster gesloten en kwam het complex in bezit van het Burgerweeshuis, dat onderdelen ervan aan particulieren verhuurde. Er kwamen verschillende bedrijven, waaronder pottenbakkerijen, een geschutgieterij en een korenmolenwerkplaats. Er werden ook uitspanningen en herbergen gevestigd, zoals De kleine Kartuizer (circa 1600 – 1733), en het kloostervoorhof was van 1602 tot 1860 in gebruik als kerkhof.²³ Op de kaart van Balthasar Florisz uit 1625 is goed te zien hoe het voormalige kloosterterrein nog lang herkenbaar bleef als een afwijkende open plek in de dichter wordende stedelijke bebouwing (afb 8).

8 Detail van de stadsplattegrond van Jacob van Deventer met het Karthuizerklooster in de 16de eeuw

Noorderkerk

De Noorderkerk is in 1620 op verzoek van de bewoners van de Jordaan gebouwd op de Noordermarkt aangezien zij de zuidelijker gelegen Westerkerk te ver vonden. De kerk is ontworpen door Hendrik de Keyser met een kruisvormig grondplan, dat bij veel latere protestantse kerken in de Republiek navolging vond.²⁴ Het gebouw werd in 1623 in gebruik genomen, met een kerkhof ernaast, dat in 1655 werd gesloten en in 1688 werd geruimd. Er werd nog wel tot 1866 in de kerk begraven. Als vervangende begraafplaats in de buurt diende die op het nabij gelegen Karthuizerhof. Vanwege de vele sterfgevallen tijdens de grote pestepidemie in 1655 was er behoefte aan meer

²¹ Vermeer en Rebel 2004, 173-175

²² Bestuurlijke omwenteling in Amsterdam waarbij een protestants stadsbestuur werd ingesteld en het kerkelijke bezit (klooster, kerken etc) een nieuwe bestemming kreeg.

²³ Gawronski 2002, 5-9

²⁴ Kruizinga 2002, 759

begravingsfaciliteiten in de buurt en werd een tweede kerkhof ingericht op het terrein van bolwerk Haarlem (het huidige Eerste Marnixplantsoen).²⁵

Westerkerk

De Westerkerk werd in 1620 ontworpen door Hendrik de Keyser. Deze protestante kerk aan de Prinsengracht 279-281 was in 1631 gereed. Aan de noordzijde van het gebouw was een klein kerkhof en ook in de kerk zelf werd begraven.

De Rode Hoed

In 1630 kocht de Remonstrantse gemeente een houten schuur op het erf achter Keizersgracht 102 om er een schuulkerk te bouwen. Deze galerijkerk ontleent zijn naam aan die van het huis op nr. 102 dat was vernoemd naar de bewoner Claes Hermansz. Roothoet.²⁶ Mogelijk houdt ook de hoedenmakerij van Hans Jansz. Lenaertsz. die in de houten schuur was gevestigd met de naam verband. De Rode Hoed diende tot 1957 als kerk en is na verschillende andere bestemmingen sinds 1990 in gebruik als cultureel centrum.

Nieuwe Waalen Kerk

In 1686 werd het gebouw van de voormalige stadsscherschool aan het Molenpad 15-17 door Franse protestanten in gebruik genomen voor hun kerkdiensten. Vanaf 1856 werd een pand aan de Keizersgracht 676 gebruikt voor de kerkelijke bijeenkomsten.²⁷

Kerkhoven

Door de snelle bevolkingsgroei in de 17de eeuw was op de reguliere kerkhoven in en rond de kerken geen plaats meer om begraven te worden. Om die reden werden nieuwe begraafplaatsen aangelegd op de bolwerken aan de rand van de stad (zoals bij bolwerk Rijkeroord en Haarlem). Schuin tegenover bolwerk Osdorp lag het Leidse kerkhof, op een terrein tussen de Passeerdersgracht en de Raamstraat. Het was een voortzetting van de in 1664 gesloten begraafplaats aan de Heiligeweg. In 1804 werd, uit hygiënisch oogpunt, het verbod op het begraven in kerken en in steden en dorpen landelijk ingevoerd. Op het Leidse Kerkhof is tot 1811 begraven. Nadat in 1860 de eerste begraafplaats buiten de wallen, de Westerbegraafplaats, in gebruik werd genomen, kwam geleidelijk bebouwing op het Leidse kerkhof. Verder was er het kerkhof of het voorhof van het voormalige Karthuizerklooster, dat van 1600 tot 1860 in gebruik was.

3.3.8 Zorginstellingen

De zorg voor armen, wezen en ouderen behoorde van oudsher tot de taken van de kerkbesturen. Daarin kwam verandering met de stadsuitbreiding van 1613 en de lage grondkosten van de nieuwe percelen. Verscheidene rijke fabrikanten en handelaren kochten toen stukken grond in de Jordaan om er hofjes voor ouderen en armen te stichten. Binnen het plangebied waren tientallen hofjes gesitueerd. De oprichting van weeshuizen bleef veelal een aangelegenheid van de kerkelijke gemeenten. In deze opvanghuizen was vaak ook een school voor onderwijs in lezen, schrijven en rekenen gevestigd.²⁸

Rooms Katholiek Jongens Weeshuis

Dit weeshuis voor jongens was van 1701 tot 1933 gevestigd aan de Lauriergracht 105. Er woonden werkjongens (de oudere wezen die buiten het weeshuis werkten) en schooljongens. Het weeshuis bestond uit meerdere gebouwen rondom een binnenplaats en was ontworpen door architect Steven

²⁵ Rebel en Vermeer 2004, 161

²⁶ Kruizinga 2002, 934

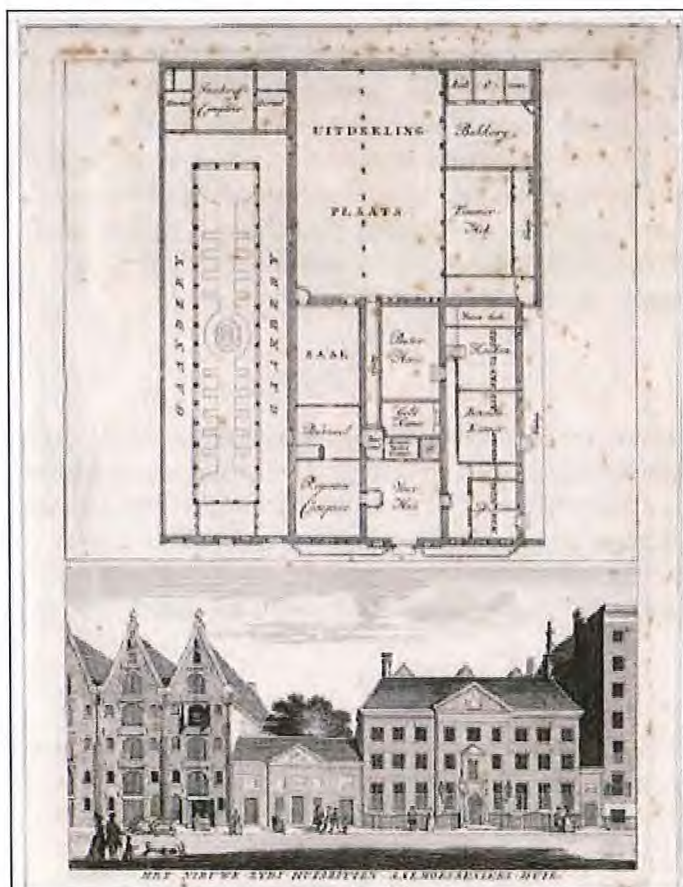
²⁷ Rebel en Vermeer 2004, 110

²⁸ Carosso-Kok 2005, 58

Evangelisch Luthers Weeshuis 'De Laurier'

Aan de Lauriergracht 116 stond van 1678 tot 1811 het weeshuis 'De Laurier' van de Evangelisch Lutherse gemeente. In 1678 schonk Jan Geerkens een perceel aan de Lutherse Diaconie dat werd verbouwd en op 1 augustus van dat jaar plaats bood aan zes wezen met een binnenvader en – moeder en een schoolmeester. In 1765 woonden hier 123 jongens en 150 meisjes. Intussen was het gebouw uitgebreid met de aankoop van belendende percelen in 1678, 1682 en 1684 en was in 1757 de huidige gevel geplaatst. Ook dit weeshuis is na sluiting voor een reeks van verschillende doeleinden gebruikt. In 1811 werd het een militair hospitaal, rond het midden van de 19de eeuw een kazerne, in 1867 een passantenhuis, van 1881 tot 1930 een politiebureau, in 1940 en mogelijk ook nog na de oorlog werd het weer een passantenhuis, onder andere voor KNIL-militairen, in 1961 een jeugdhotel en daarna diende het als kantoor- en woongebouw en een opvang voor drugsgebruikers.²⁹

Van 1675 tot 1920 was aan de Keizersgracht 108 het Collegianten weeshuis 'De Oranjeappel' gevestigd. De Collegianten waren een vrijzinnige groep christenen afkomstig uit doopsgezinde en remonstrantse kringen. Meisjes werden opgeleid tot dienstbodes en jongens werden onderwezen in diverse ambachten. Een van de bewoners was schrijfster Aagje Deken. In 1920 verhuisde het weeshuis naar een pand aan de De Lairessestraat 11.³⁰

9 Het Huiszittenhuis aan de Prinsengracht
nummers 235-237, vooraanzicht in
plattegrond indeling. Bron: SAA

²⁹ Vlaardingenbroek 2010

³⁰ Kruizinga 2002, 796

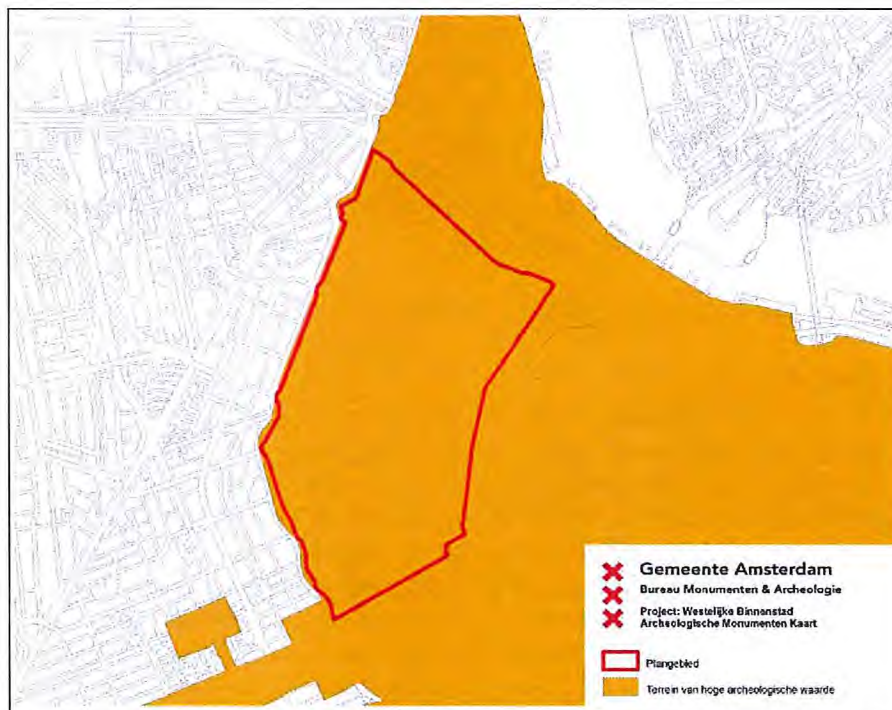
Nieuwezijds Huiszittenhuis

Vanaf 1649 werden bij het Nieuwezijds Huiszittenhuis op de Prinsengracht 235-237 turf en levensmiddelen uitgedeeld aan armen die thuis woonden. Deze vorm van armenzorg was één van de taken van de kerk en viel vanaf de 17de eeuw onder de verantwoordelijkheid van het stadsbestuur. De uitdelingen vonden oorspronkelijk vanaf 1380 plaats bij de Oude Kerk. Na de bouw van de Nieuwe Kerk waren er twee Huiszittenhuizen: één aan de Nieuwe Zijde die de uitdeling in de Nieuwe Kerk verzorgde en één aan de Oude Zijde met uitdelingen in de Oude Kerk. Na de brand in de Nieuwe Kerk in 1645 was een nieuwe uitdelingslocatie noodzakelijk. Deze werd gevonden aan de Prinsengracht, waar een pakhuys met turfhuis en een bakkerij stond. In het pand werden een boterkelder, kaas- en korenzolder en een geld- en effectenkamer ingericht. Na een raadsbesluit in 1870 werd de bedeling vanuit Huiszittenhuizen opgeheven en nam het Burgerlijk Ambbestuur alle taken over. Van 1874 tot 1979 was een hoofdwacht van de brandweer in het Nieuwezijds Huiszittenhuis ondergebracht. Daarna was het pand in gebruik door krakers het pand en tegenwoordig zijn er woonappartementen.³¹

3.4 Archeologische inventarisatie

3.4.1 Archeologie plangebied Westelijke Binnenstad

Het plangebied valt binnen het areaal van de historische binnenstad van Amsterdam. Hiervoor geldt een hoge archeologische waardering zoals vastgelegd op de Archeologische Monumenten Kaart (AMK: terrein 14.611) en de provinciale Cultuur Historische Waardenkaart (CHW: MLA 245A) (afb. 10). Binnen het plangebied zijn geen specifieke locaties als wettelijk beschermd archeologisch monument aangewezen. Het verwachtingsbeeld van de AMK en CHW is algemeen van aard en dient in het kader van de bouwplanvorming nader te worden uitgewerkt.

10 Het plangebied Westelijke Binnenstad (rood omlijnd) op de Archeologische Monumenten Kaart (AMK). Het plangebied valt binnen een gebied met een hoge archeologische waardering (AMK nr. 14.611, oranje). De Cultuurhistorische Waardenkaart van de Provincie Noord-Holland (CHW) komt overeen met het AMK kaartbeeld

³¹ Kruizinga 2002, 750. Vermeer en Rebel 2004, 88

In het plangebied zijn circa 200 archeologische vindplaatsen bekend waar ondermeer door de afdeling Archeologie van BMA onderzoek is uitgevoerd (afb. 14 en Bijlage II: topocodes met adressen). De onderzoeken lopen uiteen van uitgebreide opgravingen tot archeologische begeleidingen en waarnemingen. De vondsten verschaffen belangrijke informatie over de geschiedenis en topografie van Amsterdam en zijn een onmiskenbare graadmeter voor het potentieel van het nog aanwezige bodemarchief.

De vindplaatsen zijn onder te verdelen in vijf categorieën:

- Ophogings- en afvallagen
- Bewoning en ambacht: grachtengordel en Jordaan
- Verdedigingswerken
- Religie en zorginstellingen
- Waterbodems

Een selectie van de vindplaatsen wordt kort toegelicht als illustratie van nog aanwezige archeologische sporen in het plangebied. De algemene bodemopbouw bestaat hier uit natuurlijk veen, dat is opgehoogd met klei- en veenzoden en zand al dan niet vermengd met stort van stedelijk afval. Eventuele archeologische sporen of vondsten liggen over het algemeen dicht onder het huidige maaiveld.

3.4.2 Ophogings- en afvallagen

Ophogings- en afvallagen zijn overal in de ondergrond van het plangebied aanwezig. Het archeologisch materiaal in deze grondpakketten dateert zowel uit de prestedelijke als de stedelijke fase. Het bestaat uit huishoudelijk of bedrijfsafval of bouwpuin dat in de hele stad is ingezameld of uit soortgelijk afval dat afkomstig is van een nabijgelegen woonhuis of werkplaats. Deze vondsten kunnen daarom een algemeen beeld geven van de materiële cultuur in de stad in een bepaalde periode of juist, belangrijker nog, verbonden zijn met een huishouden of industriële activiteit op het desbetreffende perceel. Er zijn ophogingslagen uit de prestedelijke fase aangetroffen in de Karthuizersstraat (KAR), Tichelstraat (TICH, TICH2) en Lindengracht (LIND), terwijl ophogingen uit de de stedelijke uitbreidingsperiode bekend zijn van vindplaatsen in de Tweede Leliedwarsstraat (TLDW) en Lindengracht (LIN6, LIN7, LIN8). Afvallagen zijn ondermeer gedocumenteerd aan de Rozengracht (ROG3, ROG5), Eerste Rozendwarsstraat (ROD), Rozenstraat (RO6), Prinsengracht (PR25), Berenstraat en de Tweede Leliedwarsstraat (TLDW).

3.4.3 Bewoning en ambacht: grachtengordel en Jordaan

Bewoning grachtengordel en Jordaan

Op een aantal locaties in de grachtengordel zijn beerputten opgegraven (o.a. vindplaatsen HE7, KG32, KG33) die een beeld geven van de materiële cultuur van welgestelde huishoudens en het personeel in dit stedelijke woongebied. Een archeologisch voorbeeld voor het huisraad van de middenklasse en het gebruik van beerputten in de Jordaan bood de vindplaats Konijnenstraat (KON) met vijf beerputten uit de periode 1615–1640.³² Hier bleek dat niet alle huizen een beerput hadden en dat mogelijk twee beerputten langs de steeg als gemeenschappelijke sanitaire voorziening dienden. Bepaalde vondsten zoals Chinees en Japans porselein (afb. 11) en het vele glaswerk uit één put wezen op een zekere welstand van de 17de-eeuwse bewoners. Deze vondsten zijn ook een afspiegeling van de internationale materiële cultuur in de stad, met de talrijker importgoederen vanwege overzeese handelsnetwerken met Afrika, Noord- en Zuid Amerika en Azië.

³² Gawronski, Jayasena & Veerkamp 2007.

11 Fragment van een porseleinen bord (datering 1630-1640) uit een beerput van vindplaats KG32 (Keizersgracht 355), bron: AAR 36

Archeologisch onderzoek van huizen in de Jordaan heeft ertoe geleid dat het historische beeld van de stedelijke ontwikkeling, op basis van verschillende 17de- tot 19de-eeuwse stadsplattegronden, meer feitelijk kan worden ingevuld, vooral wat betreft de bouw, het gebruik en de inrichting van huizen en werkplaatsen. Uit stedenbouwkundig oogpunt zijn de woningen aan de Pottenbakkersgang (WET1) representatief voor de inrichting van de Jordaan van de 17de tot 19de eeuw.³³ Vanwege een toenemend tekort aan bouwgrond in de binnenstad vanaf het einde van de 17de eeuw werden niet alleen langs de straatzijde, maar ook op binnenterreinen kleine kamerwoningen en werkplaatsen gebouwd. Deze waren bereikbaar via smalle stegen (gangen). De gangwoningen zijn typisch voorbeelden van onderkomens die oorspronkelijk voor ambachtslieden waren bestemd en later met de 19de-eeuwse verpaupering tot krotwoningen zijn vervallen. Een vergelijkbaar beeld gaven opgravingen aan de zuidelijker gelegen Rozenstraat (RO21, RO22, RO23). Ook hier was sprake van grootschalige ontwikkeling van bebouwing langs de straat aan het einde van de 17de eeuw, terwijl op het binnenterrein kleine kamerwoningen en werkplaatsen met putten, gemetselde kuipen en goten kwamen. De verbouwingen van de achtererven gingen onverminderd door tot aan het einde van de 19de eeuw: open binnenplaatsen werden bebouwd en kelders werden omgebouwd tot woonruimten door de vloer te verhogen en een haard aan te leggen.

Ambacht grachtengordel en Jordaan

Informatie over ambachten in de prestedelijke periode is gedocumenteerd op de vindplaats Konijnenstraat (KON). Hier lag het Margrietenpad waarlangs de Sint Pieterssloot liep als één van de oorspronkelijke perceelsgreppels. Het afval van leerlooiers dat hierin werd aangetroffen wees op een nabijgelegen werkplaats waar leer werd bewerkt. Op hetzelfde pad lag de latere Elandsstraat, waar bij archeologisch onderzoek (ELS) resten tevoorschijn kwamen van een vroeg 17de-eeuwse werkplaats met oven. Een ophogingslaag op de vindplaats Westerstraat /Pottenbakkersgang (WET1) leverde een ruim scala aan pottenbakkersafval op uit het tweede kwart van de 17de eeuw, variërend van majolica schalen tot dakpannen. Deze archeologische vondsten zijn mogelijk in verband te brengen met (één van) de pottenbakkers die zich aan het eind van de 16de en het begin

³³ Gawronski & Jayasena 2007, 27

van de 17de eeuw op het voormalige Karthuizerklooster vestigden. In de Anjelijsstraat is op verschillende locaties (AJ2, AJ6) productieafval van pottenbakkerijen geborgen, terwijl op drie vindplaatsen aan de Lindengracht (LIN6, LIN7, LIN8) afval van tegelbakkers uit de periode 1575-1625 is gevonden in een ophogingslaag voorafgaand aan de stadsuitbreiding.

Vindplaats Rozenstraat (RO21) heeft informatie verschaft over de glasproductie van het in 1657-1679 aan de Rozengracht gevestigde glashuis 'De Twee Rozen'.³⁴ De materiële neerslag bestond uit twee resten van glasovens (een luchtkanaal en een fritoven) en een grote hoeveelheid productieafval. Dit gaf inzicht in het scala aan producten van dit in de 17de eeuw bekende glashuis. Bij graafwerkzaamheden voor de bouw van het Gymnasium aan de Keizersgracht 420-422 in 1930 zijn overblijfselen (KG28) waargenomen van ondermeer een glasoven van het glashuis van Abraham van Tongerloo, die hier vanaf 1619 enkele jaren werkzaam was. Glasmateriaal van dit glashuis bevond zich in de grachtvulling bij Keizersgracht nr. 412-432 (KG1) en productieafval van de eerste vestiging van de Twee Rozen in de gracht voor Keizersgracht 263-275 (KG10).

3.4.4 Verdedigingswerken

Drie vindplaatsen zijn gerelateerd aan de vestingwerken van de stadsuitbreidingen van 1613 en 1663 (Derde Uitleg en Vierde Uitleg).

Stadsmuur Derde Uitleg (MAR1)

In 2004 is door BMA een waarneming gedaan bij funderingsonderzoek aan de westelijke zijgevel van een perceel aan de Marnixstraat 202 (MAR1). Hier bevond zich onder de fundering van de huidige bebouwing een 2 m dikke zware muur, die parallel aan de Marnixstraat liep. Het muurrestant behoort tot de verbouwde stadswal van de Derde Uitleg ten zuidoosten van het bolwerk Rijk.

Stadswal Derde Uitleg (MAR2)

In 2004 zijn aan het Marnixplein (MAR2) de restanten van de stadswal tussen de bolwerken Karthuizer en Slotermeer gedocumenteerd.³⁵ Het wallichaam was opgeworpen met materiaal dat was vrijgekomen bij het graven van de gracht: een mengsel van klei en veenbrokken. Tegen de aarden wal stond een fragment van de bakstenen schildmuur die was toegevoegd bij de versterking van de vestingwerken in het Rampjaar 1672. Uit de archeologische resten werd duidelijk dat de versteviging niet is uitgevoerd volgens de systematiek van de kort tevoren gereed gekomen stadsmuur van de Vierde Uitleg, waarbij de bekledingsmuur in het wallichaam werd verankerd. De muur werd er eenvoudigweg voor geplaatst. Dit was geen duurzame oplossing, want de schildmuur was door de uitwaartse druk van de aarden wal in de richting van de gracht verzakt (afb 12).

12 Noordprofiel van opgraving MAR 2; goed zichtbaar is hoe de schildmuur inclusief onderliggende fundering door de druk van het wallichaam was verzakt in westelijke (links) richting. Bron: BMA AAR 30

³⁴ Gawronski, Hulst, Jayasena & Veerkamp 2010, 9

³⁵ Gawronski, Jayasena & Veerkamp 2008 (a), 6-14

Stadsmuur Vierde Uitleg (MAR6)

Bij funderingsherstel van de percelen Marnixstraat 356 en 358 (MAR6) bleek dat de 19de-eeuwse funderingen deels op de stadsmuur van 1663 rusten. Het ging om het walstuk tussen de bolwerken Osdorp en Sloten dat de verdedigingswerken van 1613 en 1663 met elkaar verbond. Er waren nog 18 baksteenlagen over van een 1,8 m brede schildmuur met aan de achterzijde (de stadskant) loodrecht geplaatste dwarsmuren, die aan de bovenzijde waren afgewerkt met een rollaag. Deze dwarsribben vormden de fundering voor de tongewelven, waarop oorspronkelijk het aarden wallichaam was aangebracht. De gewelven waren opgevuld met een pakket van zware kleibrokken met scherven van majolica en steengoed, die van voor 1650 dateren. In 1807 werd dit deel van de stadswal afgegraven en het onderliggende muurwerk grotendeels gesloopt. De onderkant van de muur (de bovenzijde van het funderingshout) lag op 1,39 m ÷ NAP. Dit komt overeen met de diepte van het funderingshout van eerder opgemeten bolwerken uit 1663 verder naar het oosten, te weten Zeeburg, Muiden, Diemen en Oosterblokhuis.³⁶

3.4.5 Religie en zorginstellingen

Karthuizerklooster

Op vier locaties heeft archeologisch onderzoek informatie opgeleverd over het kloosterterrein van het Karthuizerklooster. Aan de Tichelstraat 11-17 en 7-11 (TICH, TICH2) werden woningen onderzocht die waren gebouwd op een ophogingslaag uit de eerste helft van de 17de eeuw. Onder deze laag bevond zich een laag houtstronken van appel- of perenbomen, behorende tot tuinen of boomgaarden op het voormalige kloosterterrein. Aan de Lindengracht (LIND) zijn de westelijke buitenmuur van het kloostervoorhof en begravingen van het 17de- en 18de-eeuwse kerkhof gedocumenteerd. In de Karthuizersstraat (KAR) zijn funderingen van de hofomgang van het Karthuizerklooster aangetroffen. In de bouwresten van het klooster bleek in 1600 een herberg (De Kleine Kartuizer) te zijn ondergebracht die tot 1733 met bijbehorende biertuin langs de Karthuizersstraat in gebruik was. Deze datering kon worden afgeleid van de inhoud van de bijbehorende beerput die grote hoeveelheden wijnflessen, tabakspijpen en drinkkroezen bevatte die in de herberg zijn gebruikt. Na 1733 zijn hier woningen gebouwd, waarmee een einde kwam aan de open groen zone in de Jordaan die nauw was verbonden met de ligging van het oorspronkelijke klooster.³⁷ Alle vier vindplaatsen bevatten resten van dieper gelegen ophogingen die verband hielden met de aanwezigheid van een 13de eeuwse, prestedelijke terp.

Kerken

Westerkerk

In het oostelijke gedeelte van de Westerkerk (WEK) is in 1989 archeologisch onderzoek uitgevoerd. Hierbij werden in totaal 35 graven onderzocht.

Weeshuizen

Weeshuis De Laurier (LAU3)

In 2010 zijn bij bouwwerkzaamheden in het pand van het voormalig Luthers jongens weeshuis De Laurier een waterkelder uit de late 18de eeuw en drie naast elkaar gemetselde ronde ovenfundamenten gedocumenteerd. Van de ovenfundamenten waren de stookgangen en vloeren nog aanwezig. De waterkelder bestond uit zes compartimenten van 3,35 x 1,41 m die vanaf de bodem tot aan de aanzet van het tongewelf 2,90 m hoog waren.

³⁶ Gawronski, Jayasena & Veerkamp 2008 (b), 24

³⁷ Gawronski 2002, 5-9

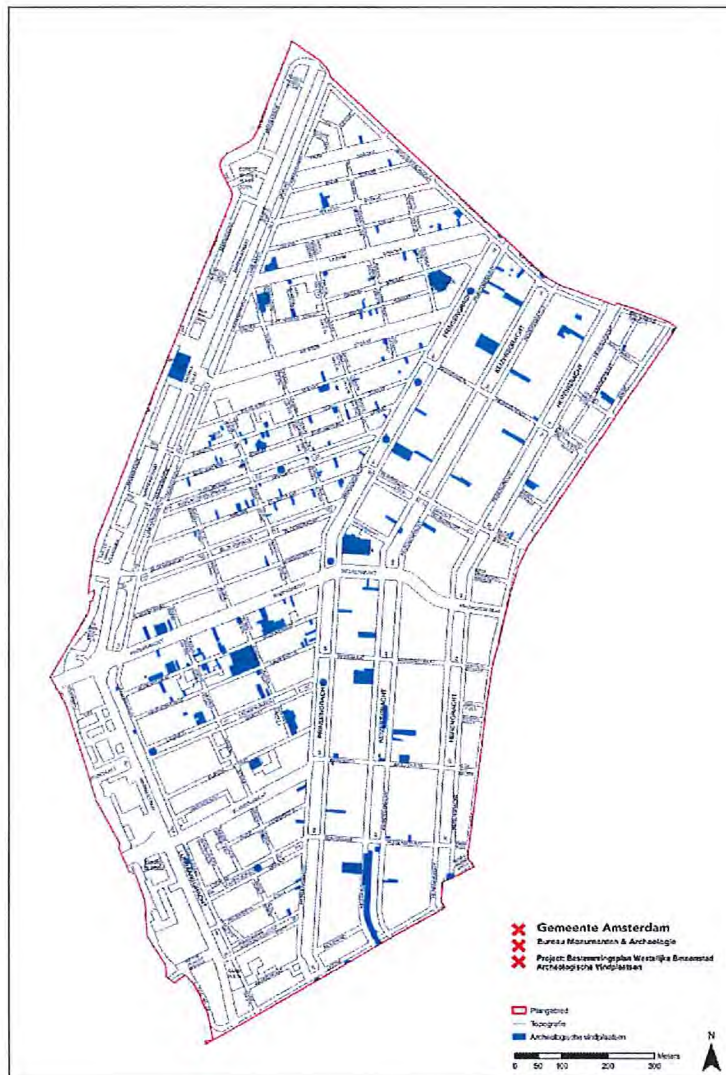
13 Een doorkijk door de compartimenten van de waterkelder onder weeshuis De Laurier, tijdens bouwwerkzaamheden in 2010 gedocumenteerd (LAU3)

3.4.6 Waterbodems

De archeologische vondsten in waterbodems worden voor het merendeel geborgen bij baggerwerkzaamheden of bij kadewerken waarbij de bodem droog valt. Hierbij gaat het vaak om losse voorwerpen of fragmenten die in de grachtvulling zijn verzonken. Dit is bijvoorbeeld het geval bij vondsten die bij baggeren zijn verzameld op de locaties Beulingstraat/Herengracht (BEU), Bloemgracht (BL), Bloemgracht/Prinsengracht (BL1), Bloemgracht bij Bullenbaksluis (BL2 t/m 5), Egelantiersgracht (EG5) en Keizersgracht (KG1, KG9, KG10, KG13, KG14, KG24). Een voorbeeld van een samenhangend vondstcomplex dat aan een bedrijfsactiviteit op de oever kan worden gekoppeld is de grote hoeveelheid productieafval van een suikerpottenbakker die bij baggerwerk in de Prinsengracht in 1968 tevoorschijn kwam (PR26). Hetzelfde geldt voor de uitgebreide verzameling glasproductie afval in de grachtbodem voor de kade van de Keizersgracht ter hoogte van het voormalige glashuis De Twee Rozen (KG10).

3.5 Conclusie: verwachtingsmodel

Op basis van bovenstaande inventarisatie zijn binnen het plangebied Westelijke Binnenstad materiële overblijfselen te verwachten die samenhangen met het gebruik van dit gebied vanaf de 13de tot de 20ste eeuw, zoals prestedelijke structuren, historische stadsontwikkeling, met landaanwinningen en ophogingen inclusief deposities van stedelijk afval, verdedigingswerken, weeshuizen, kerken en kerkhoven, de (her)inrichting van het Karthuizerklooster evenals sporen van bewoning en uiteenlopende nijverheidsactiviteiten vanaf de 17de eeuw. Vanwege de lange gebruikperiode hebben de archeologische sporen een hoge trefkans en een sterke onderlinge samenhang. De archeologische verwachting is daarom hoog.

14 De bekende archeologische vindplaatsen in het plangebied

4 Archeologische verwachtingskaart

Op basis van bovenstaande inventarisatie (hoofdstuk 3) zijn binnen het plangebied Westelijke Binnenstad materiële overblijfselen te verwachten die samenhangen met de ontwikkeling van dit gebied vanaf de 13de tot de 20ste eeuw. Dit leidt tot een verwachtingskaart met zones van archeologische materiële neerslag.

Archeologische verwachtingszones

Begrenzing plangebied

A: Stadswal 1585 (3.3.3)

Archeologische verwachting: hoog

Het buitenstedelijke gebied dat met de stadsuitbreidingen van 1585 aan de stad werd toegevoegd werd omzoomd door een aarden stadswal. Sporen hiervan kunnen bestaan uit funderingen en ophogingspakketten.

B: Stadswal 1613 (3.3.3)

Archeologische verwachting: hoog

Het buitenstedelijke gebied dat met de Derde Uitleg aan de stad werd toegevoegd werd omzoomd door een stadswal en twee poorten. Sporen hiervan kunnen bestaan uit funderingen, muurwerken en ophogingspakketten. In het plangebied lagen acht bolwerken met daarop molens:

1. bolwerk Slooterdijk, molen 'De Kraay'
2. bolwerk Haarlem, molen 'De Palm', deels kerkhof 1655-1866
3. bolwerk Karthuizer, molen 'De Kat'
4. bolwerk Slooterveer, molen 'De Hooyberg'
5. bolwerk Rijkeroord, molen 'De Blom', deels kerkhof 1655-1866
6. bolwerk Rijk, molen 'De Victor'
7. bolwerk Nieuwkerk, molen 'De Grote Stinkmolen'
8. bolwerk Osdorp, molen 'De Kleine Stinkmolen/de Ster'

C: Grachten, militaire zones (3.3.6)

Archeologische verwachting: hoog voor de Singel, laag voor de Singelgracht

Beide deze grachten maakten in eerste instantie onderdeel uit van de verdedigingslinie van Amsterdam. Beide grachten hebben in een latere periode de bestemming van woongracht gekregen. In het tracé van deze grachten zijn losse vondsten en afval te verwachten die in de (voormalige) bedding zijn weggezonken.

D: Grachten, infrastructuur en transport zones (3.3.6)

Archeologische verwachting: hoog voor de Prinsengracht.

Deze gracht was een belangrijke transportroute naar de verschillende delen van de stad en vormde onderdeel van het schutstelsel van de waterhuishouding. De terreinen langs de gracht hadden een woonbestemming. In de (voormalige) bedding van deze waterloop zijn losse vondsten en weggezonken afval te verwachten.

E: Grachten, productie zones (3.3.6)

Archeologische verwachting: hoog voor de Brouwersgracht, Lijnbaansgracht, Egelantiersgracht, Bloemgracht, Lauriergracht, Looiersgracht en Passeerdersgracht. Langs deze grachten waren aanvankelijk ambachtelijke werkplaatsen en kleine industrieën gevestigd. De meeste werden later woongrachten. In het tracé van deze waterlopen zijn weggezonken losse vondsten, huishoudelijk en productieafval zoals halffabricaten of misbranden te verwachten.

F: Grachten, woonzones (3.3.6)

Archeologische verwachting: laag voor de Heren- en Keizersgracht. Deze grachten dienden vooral als woongracht. In deze waterbodems zijn weggezonken losse vondsten en huishoudelijk afval te verwachten.

G: Bewoning en ambacht grachtengordel (3.3.4)

Archeologische verwachting: hoog
Sporen van bebouwing op een ondergrond van aanplempingen en ophogingen uit de periode 1585-1613. De materiële neerslag bestaat onder meer uit stadsafval in ophogingslagen, resten van bebouwing, productieafval en werkplaatsen, waterkelders en beerputten met huishoudelijk afval.

H: Bewoning en ambacht Jordaan (3.3.4)

Archeologische verwachting: hoog
Sporen van bebouwing op een ondergrond van aanplempingen en ophogingen uit de periode 1585-1613. De materiële neerslag van bestaat onder meer uit stadsafval in ophogingslagen, resten van bebouwing, productieafval en werkplaatsen, waterkelders en beerputten met huishoudelijk afval.

I: Markten (3.3.5)

Archeologische verwachting: laag
Betreft de locaties van een aantal markten in het plangebied. De materiële neerslag bestaat onder meer uit losse vondsten, handelswaar en afval, deels verzonken in de waterbodems bij de marktlocaties.

J: Religie en kerkhoven (3.3.7)

Archeologische verwachting: hoog.
Hier kunnen sporen voorkomen die verband houden met de inrichting en fasering van een het Kartuizerklooster, twee kerken (De Rode Hoed en De Nieuwe Waalen Kerk), een tweetal kerken met bijbehorende kerkhoven, twee kerkhoven op de bolwerken (zie bolwerken) en het Leidse kerkhof.

1. Karthuizerklooster en kerkhof
2. Noorderkerk en kerkhof
3. Westerkerk en kerkhof
4. De Rode Hoed
5. Nieuwe Waalen Kerk
6. Leidse Kerkhof

K: Zorginstellingen (3.3.8)

Archeologische verwachting: hoog
In het plangebied kunnen resten worden aangetroffen van zorginstellingen gebouwd op een ondergrond van aanplempingen en ophogingen uit de periode 1585-1613. De materiële neerslag bestaat onder meer uit stadsafval in ophogingslagen, resten van bebouwing,

waterkelders en huishoudelijke afval in beerputten. En de historische bebouwing van de zorginstellingen is tegenwoordig nog grotendeels intact. Er is sprake van vier specifieke locaties:

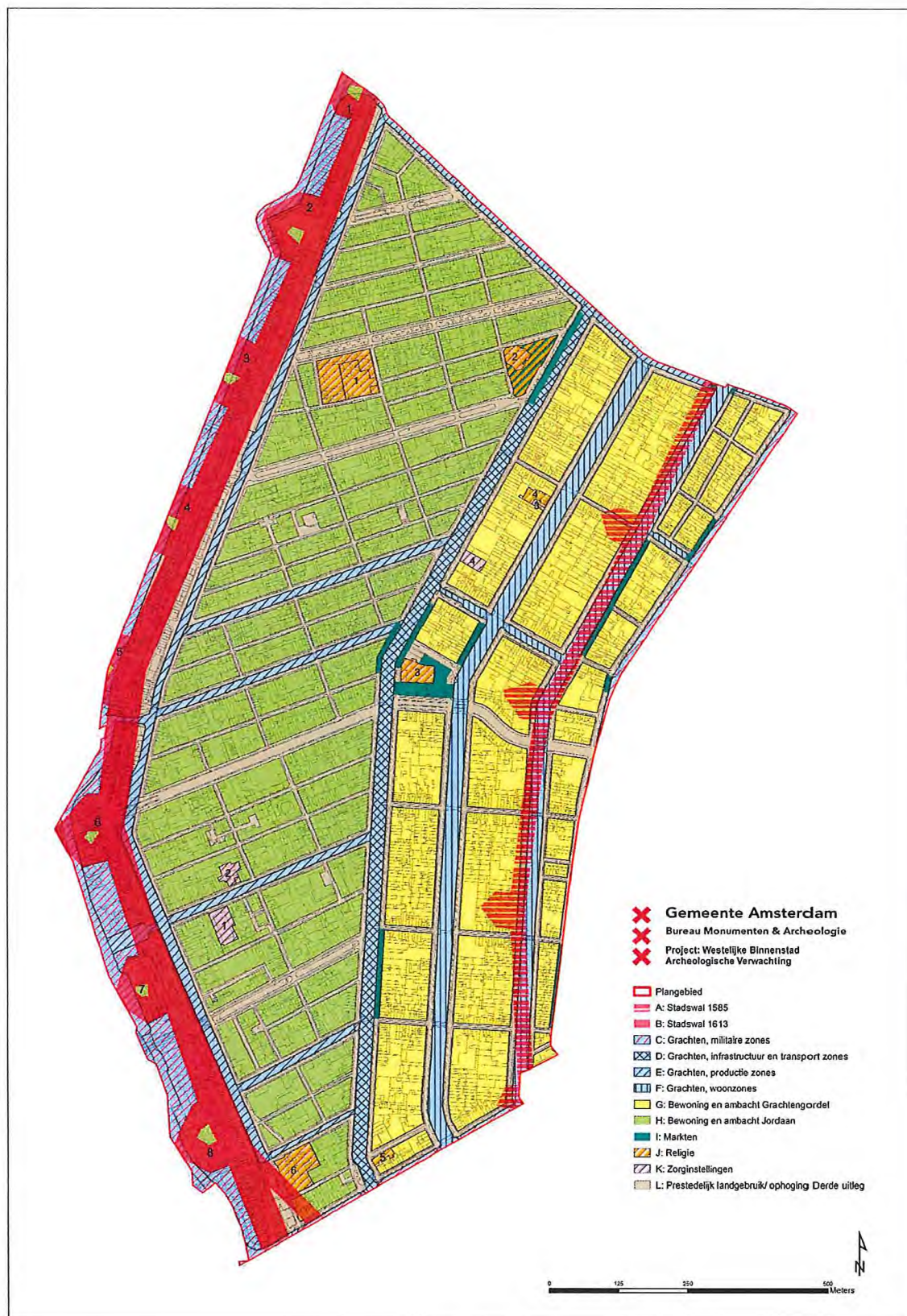
1. Rooms Katholiek Jongens Weeshuis
2. Evangelisch Luthers Weeshuis 'De Laurier'
3. Collegianten Weeshuis
4. Nieuwezijds Huiszittenhuis

L: Prestedelijk landgebruik / ophogingen Derde Uitleg

Archeologische verwachting: laag

Het betreft hier sporen van prestedelijke verkaveling afgedekt door ophogingen voor de Derde Uitleg in de vorm van bebouwing/werkplaatsen en ophogingen met deposities van stadsafval.

5 Archeologische beleidskaart

De archeologische beleidsadvieskaart van het plangebied Westelijke Binnenstad is bedoeld als een schematisch ruimtelijk overzicht van de maatregelen die nodig zijn voor de zorg voor het archeologische erfgoed binnen bepaalde zones of locaties in het plangebied. De verwachtingen worden gekoppeld aan de huidige toestand van het terrein en mogelijk opgetreden bodemverstoringen. De clustering van de verwachtingszones resulteert in een beleidskaart met daarop zones met bijbehorende specifieke beleidsvarianten (appendix).

Archeologische Beleidszones op basis van de archeologische verwachtingszones en verstoringen

- Begrenzing plangebied
- **Beleidsvariant 2 (verwachtingszones A, B, G, H, J en K)**
Uitzondering van archeologisch veldonderzoek geldt bij bodemingrepen kleiner dan 50 m² of minder dan 0,50 m onder maaiveld.
- **Beleidsvariant 7 (verwachtingszone I en L)**
Uitzondering van archeologisch veldonderzoek geldt bij bodemingrepen kleiner dan 10.000 m² of minder dan 0,50 m onder maaiveld.
- **Beleidsvariant 8 (verwachtingszones deels C, D, E)**
Uitzondering van archeologisch veldonderzoek geldt bij bodemingrepen kleiner dan 500 m² of ondieper dan de baggerdiepte.
- **Beleidsvariant 9 (verwachtingszones deels C, F)**
Uitzondering van archeologisch veldonderzoek geldt bij bodemingrepen kleiner dan 2.500 m² of ondieper dan de baggerdiepte.
- **Beleidsvariant 11: (sub)recente verstoring**
Voor deze delen van het plangebied geldt een negatieve verwachting, vanwege de hoge mate van verstoring, omdat hier al archeologisch onderzoek heeft plaatsgevonden. Daarmee zijn deze delen van het plangebied vrijgesteld van verdere archeologische maatregelen.

Conclusie

Het voorliggende bureauonderzoek naar archeologische waarden is uitgevoerd in het kader van het bestemmingsplan Westelijke Binnenstad. De mogelijkheid dat in de grond aanwezige archeologische waarden worden verstoord is afhankelijk van de grootte en de diepte van het te verstoren oppervlak bij toekomstige bouwgrepen.

Aan de hand van de archeologische verwachtingen is een beleidskaart opgesteld waarin vijf beleidszones worden onderscheiden.

Voor de eerste beleidszone (**verwachtingszones A, B, G, H, J en K**) geldt een uitzondering van archeologisch veldonderzoek bij bodemingrepen kleiner dan 50 m² en minder dan 0,50 m onder maaiveld.

Voor de tweede beleidszone (**verwachtingszone I en L**) geldt een uitzondering van archeologisch veldonderzoek bij bodemingrepen kleiner dan 10.000 m² en minder dan 0,50 m onder maaiveld.

Voor de derde beleidszone (**verwachtingszones deels C, D, E, waterbodem**) geldt een uitzondering van archeologisch veldonderzoek bij bodemingrepen kleiner dan 500 m² of ondieper dan de baggerdiepte.

Voor de vierde beleidszone (**verwachtingszones deels C, F**) geldt een uitzondering van archeologisch veldonderzoek bij bodemingrepen kleiner dan 2.500 m² of ondieper dan de baggerdiepte.

Voor de vijfde beleidszone geldt een vrijstelling van archeologisch maatregelen vanwege de hoge mate van verstoring. Dit betekent dat verder archeologisch veldonderzoek niet nodig is.

Voor de uitvoering van elk archeologisch veldwerk, zoals een Archeologische Begeleiding (AB), een Inventariserend Veldonderzoek (IVO) of een Archeologische Opgraving (AO), is een archeologisch Programma van Eisen (PvE) vereist.

Voor het gehele plangebied geldt de wettelijke meldingsplicht. Dit houdt in dat ook in geval geen archeologisch vervolgonderzoek is vereist en toch bodemvondsten ouder dan 50 jaar worden aangetroffen dit aan Bureau Monumenten en Archeologie gemeld moet worden zodat in gezamenlijk overleg met de opdrachtgever maatregelen getroffen worden tot documentatie en berging van de vondsten.

Bronnen

Digitale bronnen

Cultuur Historische Waardenkaart provincie Noord-Holland: <http://chw.noord-holland.nl>

Archeologisch Informatiesysteem (ARCHIS): <http://www.archis.nl/archisii/html/index.html>

Theo Bakker: www.theobakker.net/schans

Literatuur

Abrahamse, J.E., *De grote uitleg van Amsterdam. Stadsontwikkeling in de zeventiende eeuw*. Bussum 2010

Bakker, B., *Amsterdam en de grachtengordel*. Bussum 2009

BMA, *Ruimte voor Geschiedenis. Beleidsnota Monumenten en Archeologie Amsterdam 2005-2010*. Amsterdam 2005

Carasso-Kok, M. (red.) *Geschiedenis van Amsterdam 1650-1813: Zelfbewuste stadstaat*, Amsterdam 2005

Commelin, C., *Beschrijvinge van Amsterdam, zynde een Naukeurige verhandeling van desselfs eerste Oorspronk uyt den Huyse der heeren van Amstel en Amstellant, Haar Vergrootingen, Rykdom, en Wijze van Regeeringe, tot den Jare 1691*. Amsterdam 1694

Gawronski, J., 'Van kloosterhof tot biertuin. De prehistorie van de Jordaan', *Ons Amsterdam* 54/1, (2002), p 5-9

Gawronski, J., S. Dautzenberg, J. Veerkamp, *Verschansen achter vuilnis. Inventariserend veldonderzoek Amstelstraat (2006)*, (BMA AAR 3) Amsterdam 2006

Gawronski, J., R. Jayasena & J. Veerkamp, *Beerputten en bedrijvigheid. Archeologische opgraving Konijnenstraat (2003)*. (BMA AAR 6) Amsterdam 2007

Gawronski, J. & R. Jayasena, *Scherven uit de Pottenbakkersgang. Archeologische opgraving Westerstraat (2003)*. (BMA AAR 4) Amsterdam 2007

Gawronski, J., R. Jayasena & J. Veerkamp, *Profiel van de 17de-eeuwse stadswal. Archeologische begeleiding Marnixplein (2004)*, (BMA AAR 29) Amsterdam 2008 (a)

Gawronski, J., R. Jayasena & J. Veerkamp, *Bolwerk Oosterblokhuis. Archeologische opgraving Prof. Tulpplein (2005)*, (BMA AAR 30) Amsterdam 2008 (b)

Gawronski, J., en R. Jayasena, *Een 17de eeuwse beerput in de grachtengordel. Archeologische opgraving Keizersgracht 355 (2005)*. (BMA AAR 36), Amsterdam 2009

Gawronski J. (red), R. Jayasena, L.F. de Leeuw, I. Lempke, J. Veerkamp, *Archeologisch Bureauonderzoek Plangebied Water Binnenstad*, (BMA BO 10-004), Amsterdam 2010

Gawronski J. (red), M. Hulst, R. Jayasena en J. Veerkamp, *Glasafval op het achtererf. Archeologische opgraving Rozenstraat (2006)*, (BMA AAR 50), Amsterdam 2010

Hoek Ostende, J.H. van den, *De molens van Amsterdam in ansichten, deel 1*. Zaltbommel 2000

Kistemaker, R., Wagenaar, M. en Van Assendelft, J., *Amsterdam marktstad*. Amsterdam 1984

Kruizinga, J., *Het XYZ van Amsterdam*. Amsterdam 2002

Oldewelt, W.F.H., *Kohier van de Personeele Quotisatie te Amsterdam over het jaar 1742*. Amsterdam 1945

Roever, M. de, 'Venetiaans glas uit Amsterdam. Introductie van een luxe-industrie naar Italiaans model', in M.B. de Roever (red), *Amsterdam. Venetië van het Noorden*. 's-Gravenhage 1991, 156-173.

Vermeer, G., en B. Rebel, *Historische gids van Amsterdam. De 17de-eeuwse uitleg*. Amsterdam 2004

Vlaardingenbroek, P., *Beschrijving Lauriergracht 116*. (BMA intern rapport) Amsterdam 2010

Wieringen, J.S. van, 'De overgang van het Oudnederlandse naar het Nieuwnederlandse stelsel 1648-1704', in: J. Sneep, H.A. Treu en M. Tydeman (red), *Vesting. Vier eeuwen vestingbouw in Nederland*. 's-Gravenhage / Zutphen 1982, 37-51

Appendix I: beleidsvarianten

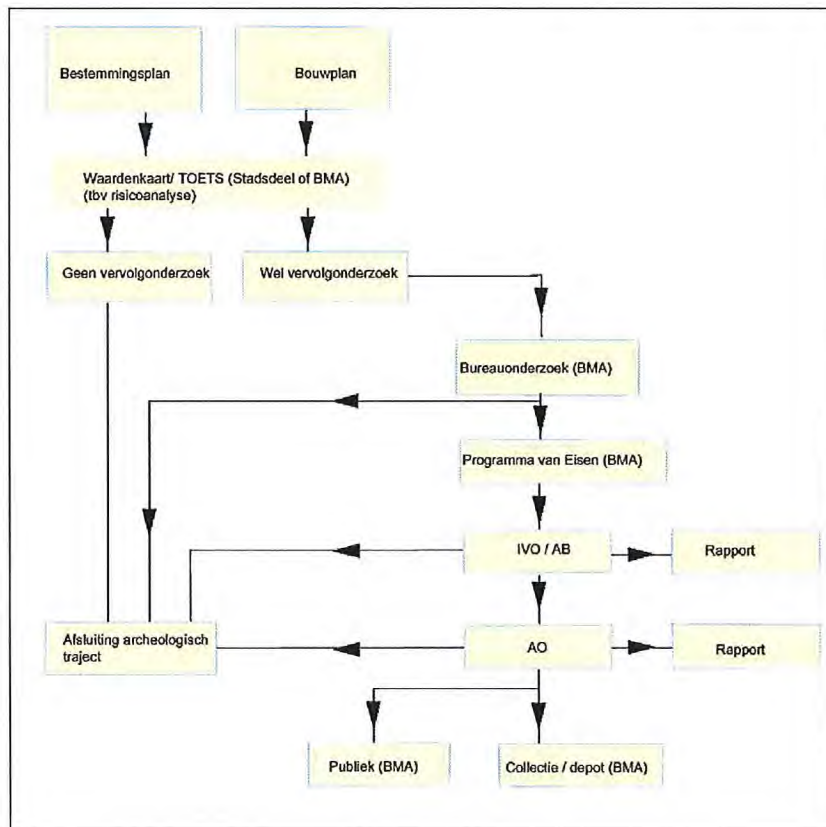
Het archeologisch beleid wordt als maatwerk voor een bepaald plangebied in Amsterdam vastgesteld aan de hand van elf varianten, die een afweging bieden op basis van de aard van de verwachting in combinatie met de specifieke (oppervlakte/diepte) bodemingreep.

- 1: Gebieden met bekende archeologische waarden. Aangezien hier met zekerheid archeologische overblijfselen aanwezig zijn, is bij elke bodemingreep ongeachte het oppervlak of de diepte archeologisch onderzoek noodzakelijk.
- 2: Bebouwde gebieden met een hoge archeologische verwachting binnen het historische centrum van Amsterdam (tot en met de Vierde Uitleg: binnen de Singelgracht). Uitzondering van archeologisch veldonderzoek geldt bij bodemingrepen kleiner dan 50 m² of minder dan 0,5 m onder maaiveld.
- 3: Gebieden met een hoge archeologische verwachting langs nog aanwezige historisch infrastructurele assen / in een historische woonkern buiten het historische centrum van Amsterdam. Deze gebieden zijn onbebouwd of de bebouwing dateert van vóór de 19de eeuw. Uitzondering van archeologisch veldonderzoek geldt bij bodemingrepen kleiner dan 100 m² of minder dan 0,5 m onder maaiveld.
- 4: Bebouwde gebieden met een hoge archeologische verwachting langs nog in het landschap zichtbare historisch infrastructurele assen / in historische woonkern buiten het historische centrum van Amsterdam. De bebouwing dateert uit het einde van de 19de eeuw. Uitzondering van archeologisch veldonderzoek geldt bij bodemingrepen kleiner dan 100 m² of ondieper dan de 19de en 20ste eeuwse ophogingen.
- 5: Bebouwde gebieden met een hoge archeologische verwachting langs voormalige (overbouwde of opgehoogde) historisch infrastructurele assen / in een historische woonkern buiten het historische centrum van Amsterdam. De bebouwing of ophoging dateert uit de 20ste eeuw. Uitzondering van archeologisch veldonderzoek geldt bij bodemingrepen kleiner dan 500 m² of ondieper dan de 20ste eeuwse ophogingen.
- 6: Onbebouwde gebieden met een lage archeologische verwachting in de landelijke periferie van Amsterdam. Hier liggen archeologische vondsten dicht aan het oppervlak, zodat relevante archeologische lagen kunnen zijn opgenomen in de bouwvoor. De bouwvoor heeft gemiddeld een diepte van 0,3 – 0,5 m waaronder een eerste sporenvlak zichtbaar wordt. Uitzondering van archeologisch veldonderzoek geldt bij bodemingrepen kleiner dan 10.000 m² of minder dan 0,5 m onder maaiveld.
- 7: Bebouwde gebieden met een lage archeologische verwachting binnen het historische centrum van Amsterdam (tot en met de Vierde Uitleg: binnen de Singelgracht) en in de voormalige (overbouwde of opgehoogde) landelijke periferie van Amsterdam. De bebouwing dateert uit het einde van de 19de en de 20ste eeuw. Uitzondering van archeologisch veldonderzoek geldt bij bodemingrepen kleiner dan 10.000 m² of ondieper dan de 19de en 20ste eeuwse ophogingen.
- 8: Terreinen met een hoge archeologische verwachting die als vaarweg in gebruik zijn binnen het historische centrum van Amsterdam (tot en met de Vierde Uitleg: binnen de Singelgracht). Uitzondering van archeologisch veldonderzoek geldt bij ingrepen in de waterbodem kleiner dan 500 m².
- 9: Gebieden met een lage archeologische verwachting die als vaarweg in gebruik zijn binnen en buiten het historische centrum van Amsterdam. Uitzondering van archeologisch veldonderzoek geldt bij ingrepen in de waterbodem binnen het historisch centrum kleiner dan 2.500 m² en buiten het historisch centrum kleiner dan 10.000 m².
- 10: Gebieden met een lage archeologische verwachting die onder water liggen, of die onder water gelegen hebben en ingepolderd zijn of opgespoten zijn. Uitzondering van archeologisch

veldonderzoek geldt bij bodemingrepen kleiner dan 10.000 m² of in de oorspronkelijke waterbodem of het oorspronkelijke maaiveld.

- 11: gebieden zonder verwachting of zonder archeologische overblijfselen omdat hier al archeologisch onderzoek of grootschalig grondverzet heeft plaatsgevonden voor bijv. zware funderingen, kelders, tunnels ed. Er geldt daarom een vrijstelling van archeologisch onderzoek. Gebieden waar al archeologisch onderzoek heeft plaatsgevonden zijn wel indirect van belang voor archeologische planning omdat ze aanwijzingen geven voor de eventuele aanwezigheid van archeologische resten in omliggende gebieden.

Voor de beleidsvarianten, 4, 5 en 7 tot en met 10 geldt dat het dieptecriterium op de uiteindelijke beleidskaart nader wordt gespecificeerd.

Stroomschema archeologie BMA

Appendix II: Vindplaatsen BMA

Topocode	Adres (eventueel toponiem)	Jaar onderzoek
<u>Bewoning Jordaan, huizen, beerputten en waterkelders</u>		
AJ1	Anjelijsstraat 40	1975
AJ3	Anjelijsstraat 2	1986
BE1	Berenstraat 26-30	2004
BLS	Bloemgracht 56	1980
BO	Boomstraat 51	1978
BO1	Boomstraat 45	1986
BO2	Boomstraat 66	1990
BR1	Brouwersgracht 79-83	1978
BR4	Brouwersgracht 115	1989
BR6	Brouwersgracht 75	2000
BR7	Brouwersgracht 89	2006
EG	Egelantiersgracht 66	1977
EG1	Egelantiersgracht 101	1977
EG2	Egelantiersgracht 27	1980
EG3	Egelantiersgracht zn	1980
EG4	Egelantiersgracht 46	1985
EG7	Egelantiersgracht 105-141	1969
EG8	Egelantiersgracht 408	2007
EGS1	Egelantiersstraat 164-168	1977
EGS2	Egelantiersstraat 164	1977
EGS3	Egelantiersstraat 170	1977
EGS4	Egelantiersstraat zn	1986
EGS6	Egelantiersstraat 216	1981
EGS7	Egelantiersstraat 80	1980
EGS8	Egelantiersstraat 228	1991
EGS9	Egelantiersstraat 159	1993
EGS10	Egelantiersstraat 72-78	1984
ELS	Elandstraat 101	2010
HUI	Huidenstraat 16	1993
KON	Konijnenstraat 3-23/Elandstraat 6-12	2003
LAU1	Lauriergracht 66	1986
LAU2	Lauriergracht 74	1991
LAUS	Laurierstraat 28	1977
LAUS1	Laurierstraat 4	1985
LAUS2	Laurierstraat 113	?
LAUS3	Laurierstraat 190-204	1990
LAUS5	Laurierstraat 55/57	1990
LAUS6	Laurierstraat 6	1992
LE1	Eerste Leliedwarsstraat 9	1980
LE2	Eerste Leliedwarsstraat 9a	1980
LE3	Eerste Leliedwarsstraat 5	2010
LIN	Lindengracht 67	1977
LIN1	Lindengracht 60	1978
LIN2	Lindengracht 40-50	1981

LIN4	Lindengracht 6	1990/1991
LIN5	Lindengracht 75-77	1990
LINDW	Eerste Lindendwarsstraat	1992
LOD	Oude Looiersstraat 10	1991
NL1	Nieuwe Leliestraat 7	1980
NL2	Nieuwe Leliestraat 9	1980
NL3	Nieuwe Leliestraat 33	1985
NL4	Nieuwe Leliestraat 102-104	1986
NL5	Nieuwe Leliestraat 102	1986
NL6	Nieuwe Leliestraat 128	1989
NL7	Nieuwe Leliestraat 96	1989
NL8	Nieuwe Leliestraat 94	1989
NL9	Nieuwe Leliestraat 147	1988
NL10	Nieuwe Leliestraat 33	1992
NL12	Nieuwe Leliestraat 64	1994
NL14	Nieuwe Leliestraat 71	2005
NL15	Nieuwe Leliestraat 53	2007
PAL	Palmstraat 14	1981
PAS	Passeerdersgracht 8	1991
PG	Palmgracht 18	2001
RO	Rozenstraat 83/101	1975
RO1	Rozenstraat 102/104	1977
RO2	Rozenstraat 156	1985
RO3	Rozenstraat 184	1985
RO4	Rozenstraat 186	1985
RO5	Rozenstraat 139/141	1986
RO7	Rozenstraat 146	1980/1984
RO8	Prinsengracht 210-212	1981
RO9	Rozengracht 209	1985
RO10	Rozenstraat 188	1986
RO12	Rozenstraat 127	1986
RO13	Rozenstraat 180	1985
RO14	Rozenstraat 137	1985
RO15	Rozenstraat 54	1989
RO16	Rozenstraat 60	1989
RO17	Rozenstraat 56	1990
RO18	Rozenstraat 222	1990
RO19	Rozenstraat zn	1990
RO20	Rozenstraat 62	1990
ROG	Rozengracht 35	1986
ROG6	Rozengracht 164	1984
ROG7	Rozengracht 65	1989
ROG8	Rozengracht 67	1990
ROG9	Rozengracht 27	1990
ROG10	Rozengracht 200	1990
ROG11	Rozengracht 107	1960
SLS	Sloutstraat 6	1993
SLS1	Sloutstraat 238/248	1993
TICH3	Tichelstraat 44	2006
TICH4	Tichelstraat 3-5	2007/2008
TUIDW	Eerste Tuindwarsstraat 5	1978
TUI1	Tuinstraat t.o. 155	1977
TUI3	Tuinstraat 71-73	1985

TUI6	Tuinstraat 250-262	1987
TUI8	Tuinstraat 101	1986
TUI9	Tuinstraat 159/161	1986
TUI10	Tuinstraat 155	1986
TUI11	Tuinstraat 198	1989
TUI13	Tuinstraat 6	1991
TUI14	Tuinstraat 183	1993
TUI15	Tuinstraat 220	1977
WES	Westermarkt 11	1985
WET	Westerstraat 69	1983
WOL	Wolvenstraat 22-30	1980

Bewoning grachtengordel, huizen en beerputten en waterkelders

HE1	Herengracht 127	1988
HE2	Herengracht 22	2004
HE3	Herengracht 96	1992
HE6	Herengracht 22	2004
HE7	Herengracht 12	2006
HE10	Herengracht 74-78	2010
HES	Herenstraat 2	1993
KG3	Keizersgracht 18	1972
KG4	Keizersgracht 79	1993
KG7	Keizersgracht 165	1978
KG8	Keizersgracht 52-60	1978
KG12	Keizersgracht 204	1978
KG15	Keizersgracht 228	1987
KG16	Keizersgracht 281	1979
KG17	Keizersgracht 226	1986
KG23	Keizersgracht 23	1993
KG27	Keizersgracht 277	1983
KG31	Keizersgracht 31	?
KG32	Keizersgracht 355	2005
KG33	Keizersgracht 242-252	2006
KG35	Keizersgracht 385	2007
LEG	Leliegracht 50	1986
LEG1	Leliegracht 24	1988
LEG2	Leliegracht 28	1988
OLE	Oude Leliestraat 6	1988
PR6	Prinsengracht 209	1977
PR9	Prinsengracht 322	1984
PR10	Prinsengracht 395	1981
PR12	Prinsengracht 224	?
PR14	Prinsengracht 216	1988
PR15	Prinsengracht 23	1982
PR16	Prinsengracht 31	1991
PR18	Prinsengracht 352	1993
PR19	Prinsengracht 356	1993
PR22	Prinsengracht 9	2000
PR24	Prinsengracht 307	2000
PR28	Prinsengracht 237	2005
PR29	Prinsengracht 118	1979
REE	Reestraat 7	1981
RO22	Rozenstraat 66-76	2007

ROOM	Roomolenstraat 8	1990
<u>Ambacht Jordaan</u>		
AJ2	Anjelijsstraat 92-94	1975
AJ6	Anjelijsstraat 9-11	?
AJ7	Anjelijsstraat achter 91	1995
ANJ	Anjelijsstraat 105-115	1986
BL	Bloemgracht t.o. 150-180	1978
BL1	Bloemgracht/Prinsengracht	1978
BL2	Bloemgracht t.o. 30	1978
BL3	Bloemgracht t.o. 30-160	1979
BL4	Bloemgracht/Marnixstraat	1978
BL5	Bloemgracht zn	1983
DEG	Egelantiersstraat 115-117	1986
EG8	Egelantiersstraat 228	1991
LIN6	Lindengracht 189-191	1986
LIN7	Lindengracht 189	1986
LIN8	Lindengracht 302-334	?
RO21	Rozenstraat 198-208	2006
RO23	Rozenstraat 194	2009
WET1	Westerstraat 226-228	2003
WIL	Willemstraat 188	?
<u>Ambacht grachtengordel</u>		
KG1	Keizersgracht t.o. 412-432	1974
KG9	Keizersgracht t.o. 287	1980/1986
KG10	Keizersgracht t.o. 263-275	1981
KG28	Keizersgracht 420-422	1930
<u>Verdedigingswerken</u>		
MAR1	Marnixstraat 202	2004
MAR2	Marnixplein 9	2004
MAR6	Marnixstraat 356-358	2008
<u>Ophogingslagen, afvallagen</u>		
BE	Berenstraat 41-43	1980
BE1	Berenstraat 26-30	2004
BR6	Brouwersgracht 75	2000
BR7	Brouwersgracht 89	2006
KAR	Karthuizerstraat 4-6	2001
KG33	Keizersgracht 242-252	2006
KG35	Keizersgracht 385	2007
LIND	Lindengracht 217-219	2000
ROG3	Rozengracht 168-182	1985
ROG5	Rozengracht 189-191	1985
ROG11	Rozengracht 107	1960
ROD	Eerste Rozendwarsstraat/Rozengracht 93	1977
RO6	Rozenstraat t.o. 102/104	1978
PR25	Prinsengracht 300	1998
PR27	Prinsengracht 493	2003
TICH	Tichelstraat 11-17	1999
TICH2	Tichelstraat 7-11	2000
TICH3	Tichelstraat 44	2006

TICH4	Tichelstraat 3-5	2007/2008
TLDW	Tweede Leliedwardsstraat 21	2003

Religie en zorginstellingen

KAR	Karthuizerstraat 4-6	2001
LIND	Lindengracht 217-219	2000
LAU3	Lauriergracht 116	2010
TICH	Tichelstraat 11-17	1999
TICH2	Tichelstraat 7-11	2000
WEK	Westerkerk	1989

Waterbodems

BEU	Beulingstraat/Herengracht	1999
BL	Bloemgracht t.o. 150-180	1978
BL1	Bloemgracht/Prinsengracht zn	1978
BL2	Bloemgracht t.o. 30	1978
BL3	Bloemgracht t.o. 30-160	1979
BL4	Bloemgracht/Marnixstraat	1978
BL5	Bloemgracht zn	1983
EG5	Egelantiersgracht t.o. 72	1978
KG1	Keizersgracht t.o. 412-432	1974
KG9	Keizersgracht t.o. 287	1980/1986
KG10	Keizersgracht t.o. 263-275	1981
KG13	Keizersgracht 412-476	1986
KG14	Keizersgracht t.o. 361	1986
KG24	Keizersgracht t.o. 192	?

Colofon

Archeologisch Bureauonderzoek 10-099

Voor akkoord controle proces en waardestelling:

Hoofd afdeling Archeologie BMA
Prof. dr. J.H.G. Gawronski

Datum:	4 november 2010
Status:	definitief
Redactie:	prof. dr. J.H.G. Gawronski
Tekst:	drs. R. Jayasena, drs. M. Stronkhorst
Cartografie:	S. IJzerman

© Bureau Monumenten & Archeologie, Gemeente Amsterdam, 2010
Postbus 10718, 1001 ES Amsterdam, 020-2514900

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op enigerlei andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van BMA. BMA aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit de toepassing van de adviezen of het gebruik van de resultaten van dit onderzoek.

